

Türkiye’de Ulus-Devlet Oluşumu, Kürt Direnişi ve Dönüşüm Dinamikleri

Harun Ercan¹

Giriş

Bu yazının amacı, Türkiye’de ulus-devlet oluşumunun 1920’lerden 1960’lara kadarki dönemini Kürt meselesini merkeze alacak bir şekilde tartışmaktır. Türkiye üzerine yapılan tarihsel-sosyolojik çalışmaların buluşma noktalarından bir tanesi, belirtilen süreç içerisinde Kürtlüğün mesele olma hallerine dair çok az söz söylüyor olmalarıdır. Bu odak kaymasının akademik-politik sebepleri bir köşede dursun; merkezileşme, bürokratikleşme, militarizm ve temsiliyet politikaları üzerinden yürüyen modern-kapitalist-ulus-devlet inşası karşısında bölgesel-yerel meydan okumaların ulus-devlet yapılarına etki etmelerinden dolayı, malum odak kaymalarının sosyal bilimler açısından sağlıklı bir yere tekabül ettikleri söylenemez. Tarihsel bağlamda, Türkiye’de Kürt meselesini yerli yerine oturtmanın güncellikle olan bağlantısı ise, hala bir ulus-devlet kristalleşmesi gerçekleştirememiş olan Türkiye Devleti’nin (TD)², “Kürt Meselesi” ile imtihanının tarihsel kökenleriyle ilişkisini sorgulamayı gerektirmektedir.

Teorik Çerçeve: Toplumsal Gücün Kökenleri Üzerine

Tarihsel sosyoloji alanında yapılan çalışmalar arasından, ulus-devletlerin inşa edilme dinamiklerinin ve bunun ürünü olan merkezileşme çabalarını hedef alarak geliştirilen direniş mücadelelerinin etrafıca ele alınmasına olanak tanıyan Michael Mann’ın çalışmalarına odaklanılabilir. Mann’ın önermiş olduğu teorik çerçevenin açıklayıcı gücünü Türkiye’de ulus-devletin oluşum süreci içerisinde Kürt Meselesi odaklı bir şekilde okumaya çalışmadan önce, bu çerçeveyi gözden geçirmek faydalı olacaktır.

1- Koç Üniversitesi, Karşılaştırmalı Tarih ve Toplum Çalışmaları, Yüksek Lisans öğrencisi.

2- TD kısaltması yazı boyunca Türkiye Devleti’nin kısaltması olarak kullanılacaktır.

Mann'in güç biçimleri ile devlet arasında kurmuş olduğu bağı incelemeye evvel, "güç" kavramını nasıl ele aldığına bakmak elzemdir. Mann, "IMEP modeli" olarak adlandırdığı bir çerçevede "ideolojik güç", "askeri güç", "ekonomik güç" ve "politik güç" ayrımını yapmaktadır. Bu dört farklı güç kaynağının bilardo topları gibi kendi farklı yönlerini izlemekten ziyade, birbirlerini saracak ve etkileyecek şekilde toplumsal değişime sebebiyet verdiklerini söylemek mümkündür. Daha farklı bir ifadeyle, bu güç kaynakları, güç ilişkileri ağlarında -üst üste gelecek ve birbirleriyle kesişecek şekillerde- farklı toplumsal sınırlar ve dinamikler bağlamında tahmin edilemeyen ve aniden ortaya çıkan sonuçlar yaratırlar (Mann, 1993: 9-10). Örnek vermek gerekirse, "sınıf" ve "ulus" gibi güç aktörleri ilk olarak askeri ve ekonomik güç ilişkilerine karşıt olarak ortaya çıktıktan sonra politik ve ekonomik güç ilişkilerinde kurumsallaşmışlardır (Mann, 1993: 3). Bu minvalde, "kristalleşme" olarak kullanılan kavram ise bu güç kaynaklarının ulus-devlet yapısı içerisinde konsolide edilmesi manasına gelmektedir.

Michael Mann'in güç kavramını devlet özelinde inceleme biçimi esasen iki kavram üzerinden şekillenir. Birincisi, "despotik güç" (*despotic power*) olarak devlet elitlerinin sivil toplumla, herhangi bir anlaşma veya uzlaşma girişimine kurumsallaşmış düzeyde ihtiyaç duymadan bir takım aktivitelere girişebilmesine tekabül eder. Tarih sahnesinde izine bolca rastlanan imparatorluk yapıları, kurumsallaşmış uzlaşma ve anlaşmaya gerek duymadan yaslanan despotik güç olgusunun varlığı belirmektedir. Buradaki güç kavramı bağlamında, güç mücadelesi içinde bulunan aktörlerden biri bu mücadeleden daha güçlenmiş olarak çıkarken, diğer aktörün sahip olduğu despotik gücün azaldığı söylenebilir. Devlet ile alakalı ikinci kavram daha çok modern kapitalist toplumlar için açıklayıcı güce sahip olan "altyapısal güç" (*infrastructural power*) şeklinde kavramsallaştırılmıştır ve merkezi devletin aldığı politik kararları, kurumsal kapasitesi çerçevesinde, lojistik olarak uygulama kapasitesine denk düşmektedir (1993: 59, 1984: 113). Diğer bir deyişle, merkezi devletin toplumsal yaşama ne kadar müdahale edip şekillendirici olabildiğini "altyapısal güç" kavramı üzerinden anlamaya çalışmak mümkündür. Modern kapitalist devletlerin despotik güce yaslanma durumları düşük kalırken, sahip oldukları altyapısal güç yani topluma müdahil olarak dönüştürücü olma kapasitesi yüksektir. Bu kavramla alakalı vurgulanması elzem olan diğer bir nokta ise "despotik güç" bağlamında ortaya konulanın aksine, altyapısal gücün yerel-bölgesel güç aktörleri tarafından da ikame edilebiliyor olmasıdır. Bu sebepten ötürü, altyapısal güç iki şekilde anlaşılmalıdır; bir yandan devletin toplumu belirli kurumları aracılığıyla dönüştürmesi mevzubahis iken, diğer yandan sivil toplumun da devleti etkileyip dönüştürmesinden bahsetmek mümkündür (Mann, 2007: 356). Tablo I'e bakıldığında güç çeşitleri ile devlet biçimi arasındaki ilişkinin anlaşılması kolaylaşabilir.

Tablo I. Devlet Gücünün İki Boyutu, Revize Edilmiş Haliyle

	Altyapısal Güç	
Despotik Güç	<i>Düşük</i>	<i>Yüksek</i>
<i>Düşük</i>	Feodal	<i>Demokrasi</i>
<i>Yüksek</i>	Emperyal	<i>Tek-Parti</i>

Kaynak: Mann, Michael. “*Infrastructural Power Revisited*”.

Tablodaki değişkenler hakkında kısaca analiz yapılırsa, Tek-Parti iktidarının istikrarlı bir şekilde varlığını sürdürebilmesi için hem despotik gücün hem de altyapısal gücün yüksek seviyede olması gerektiği söylenebilir. Türkiye’nin devlet oluşum sürecinde bu kategorilerden hangisine dahil olduğunun analizini yapmak gerekirse, TD’nin yerel-bölgesel Kürt unsurlarla herhangi bir anlaşma veya uzlaşma zeminine ihtiyaç duymadan, Kürt direnişinin gücünü kırmak ve kendi sınırları içerisinde şiddet aygıtlarını tekelleştirmek adına despotik güç kullanmakta herhangi bir beis görmediğini söylemek mümkündür. Diğer bir taraftan, tek parti rejimi süresince TD’nin Kürtlerin toplumsal yaşamına müdahil olması ve bu yaşamı ulus-devlet anlayışının Türkleştirme gayeleri doğrultusunda dönüştür(eme)me meselesi doğrultusunda altyapısal güç eksikliği çektiği yönünde bir tespitte bulunulabilir. Bu iki değişken ekseninde bakıldığında, Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren sürdürülmeye çalışılan tek parti rejiminin ayakta kalma koşullarının altyapısal güç eksikliği yüzünden tartışmaya açık bir konu arz ettiğini belirtebiliriz. Türkiye’de ulus-devlet oluşumunu, özellikle Kürt Bölgesi özelinde yapılacak bir tartışma ekseninde ele almadan önce; ekonomik, politik, askeri ve ideolojik güç çerçevesinde bu süreci yerli yerine oturtmak faydalı olacaktır.

Bu makale çerçevesinde temel olarak amaçlanan, literatürde Türkiye’de Kürt muhalefetinin sessizlik dönemi olarak algılanan 1930-1960 arası döneme eğilerek, 1960 ortalarında yeniden filizlenen ve 1990’larda tepe noktasına ulaşan Kürt hareketinin toplumsal zeminini anlamak için tarihsel-sosyolojik bir bağlam oluşturmaktır. Bu niyetin ilk aşamasını yerine getirmeden önce, tek parti rejimi’nin Kürt meselesi merkezli bir okumasını yapmak elzemdir.

Birinci Cumhuriyet Dönemi’nde Kemalizm, Kapitalizm ve Kürt Meselesi

Tek parti rejimi dönemini devlet ve sınıflar ekseninde bir anlama çabasına girmeden önce, TD’nin belirtilen dönem içerisindeki ideolojik harcı temsil eden “Kemalizm” kavramının bir çözümlemesini yaparak başlamak faydalı olacaktır. Mesut Yeğen, Kemalizm’in çekirdeğini oluşturan üç temel etmeni “radikal bir sekülerizm”, “etnisist bir milliyetçilik” ve “otoriter-merkeziyetçilik” olarak adlandırmıştır (Yeğen, 2001: 61-62). Bu ideolojik bağlamda bir ulus-devlet kurulması sürecini deneyimleyen Türkiye, seküler karakteriyle politik İslamı, Türk etnisitesini merkeze koyduğundan ötürü Kürtlüğü, merkezi ve otoriter karakteriyle de yerel-bölgesel güçler ile uzlaşmayan bir çizgiyi temsil etmiştir. Bu niyetin Kürtler özelinde ifade ettiği anlamı ayrıntılı bir

şekilde asimilasyon bağlamında incelemeyi daha faydalı görmekle beraber, şimdilik, arzulanmasına rağmen Kemalizm tarafından gerçekleştirilemeyen toplumsal dönüşümün en berraklaştığı coğrafyanın Türkiye'nin Kürt coğrafyası olduğu söylenebilir. "Kemalist Devrim" olarak kavramsallaştırılan olgunun "tepeden inme" olduğunun toplumsal yapıları değiştirmeye yönelik olmaktan ziyade politik ve kültürel değişimi esas alarak merkezle sınırlı kaldığının ve bu şekilde toplumsal yaşamın büyük bir kısmını devletin ortaya koyduğu otoriter değerlerden bağımsız bıraktığının altını çizmek gerekmektedir (Sunar ve Sayarı, 2004: 70-73). Michael Mann'ın devletin altyapısal güç eksikliği olarak kavramsallaştırdığı toplumsal yaşamı dönüştürememesi durumunun, tek parti rejimi süresince baki kaldığını söylemek mümkündür.

Bu çalışma ekseninde cevap aranan temel soruyu netleştirmek amacıyla, Birinci Umumi Müfettişlik görevini yapan Abidin Özmen'in 1936 yılında TD başbakanlığına sormuş olduğu bir suali gündemleştirmek faydalı olacaktır.

"16 doğu vilayetinde 1927 nüfus sayımı istatistiklerimizin gösterdiğine göre bir milyona yakın Kürt vardır. Bu Kürtler tamamen asimile edilerek cennet kadar güzel olan oturdukları ülke, Türk vatanının ayrılmaz; bir parçası haline mi getirilecektir. Yoksa her hangi bir aksülâmeden³ doğacak ufak tefek vakaiya bile meydan vermemek üzere Hükûmet kuvvetlerinin kontrolü altında bir çok senelerden beri sürünüp gelmekte olan halin devamını kabul etmek tarafına mı gidilecektir. Bu halde ileri gelenlere hürmet gösterip, bahşış vererek bu gün için nisbî sükûn tesis etmek yarın gelecek hadiseleri o anın müsadeseine göre halletmek." (Öztürk, 2007. 119).

Raporun devamında birinci seçeneğin uygulanmasını daha doğru bulduğunu söyleyen Abidin Özmen'in belirttiği noktayı, kullanmakta olduğumuz kavramlar ekseninde yeniden formüle etmeyi gerekli görüyoruz: TD'nin Kürtlerle alakalı politikası, Kürt Bölgesi'nde toplumsal yaşamı Türk kimliği ekseninde dönüştürmek için kayda değer bir boyutta altyapısal güç edinme seferberliğine mi yönelecektir? Yoksa, yerel-bölgesel güçlerle işbirliğine girilerek asimilasyon meselesi daha tedrici yollarla mı çözülmeye çalışılacaktır? Bu seçimin, devletin sahip olduğu ve/veya edinmeye çalıştığı politik, ekonomik, ideolojik ve askeri güçler gibi etkenlerle sınırlandırıldığının altını çizmek gerekmektedir. Bu noktada, çekirdeğinde Kemalist ideoloji bulunan ulus-devlet kurma projesinin toplumsallaşma gayretlerini, bu çabanın 'kısmı' olarak ulaşabildiği amaçları sorgulamak faydalı olacaktır. Mesut Yeğen'in Kemalizm'in toplumsal dönüşümü sağlama yönündeki niyetlerine dair geliştirmiş olduğu argümanın aydınlatıcı olduğu söylenebilir.

"Kemalizm ya da Kemalizmin taşıyıcısı olarak devlet-bürokrasi, kendi ufkuyla sivil toplum arasındaki uçurumdan bihaber olmadığı gibi, bu uçuruma kayıtsız da değildir. Diğer bir deyişle, Kemalizmin organik bir ideoloji olma yolunda ciddi bir niyet taşımadığını düşünmek olanaksızdır. Aksine, görünen odur ki, Kemalizm radikal sekülerizm, etnisist milliyetçilik ve otoriter merkezîyetçilik üçlemesinden mürekkep program-ideolojisini sivil toplum alanında karşılık bulacak ve ondan beslenecek bir biçimde tercüme etmeyi hep önemse-

miştir. Nitekim, Kemalizmin halkçılığı ve köycülüğü bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu tercüme faaliyetinin önemsendiğinin belirgin bir işareti, bu uğurda profesyonel-kurumsal birimlerin oluşturulmasıdır. Halkevleri, Köy Enstitülerini, devletin toplumu görme biçimine ve onu ıslah etme fikrine sivil toplumun katılmasını sağlama amacı taşıyan kurumlar olarak değerlendirmek pek de abartılı olmasa gerekir” (Yeğen, 2001: 61-62).

Mesut Yeğen’in ortaya koymuş olduğu çizgiyi takip ederek, Kürtlerin dönüştürülmesi ve asimile edilmesi konusunda TD ricalinde net bir programın ve çabanın olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmanın savunacağı pozisyon, TD’nin Kürtleri asimile ederek dönüştürmek için net bir çabasının/programının olmasına rağmen bunu gerçekleştirecek ideolojik, ekonomik, askeri ve politik gücün tek parti rejimi boyunca ikame edilemediği ve sonraki Demokrat Parti döneminde ise yerel-bölgesel güçlerle Kürtlüğün politik ve kültürel olarak tercüme edilmemesi üzerinden bir işbirliği kurulduğuna yöneliktir. Abidin Özmen’in yöneltmiş olduğu soruya dönerek yeniden formüle edilecek olursa, Kürt Bölgesi’nde geleneksel toplumsal ağların sahip olduğu altyapısal gücün aktığı yatağı değiştirecek bir asimilasyon hattı kurma projesi gerçekleştirilememiştir. Lakin, Türkiye’nin hiçbir döneminde ulusal kristalleşmeyi yaratacak seviyeye erişememiş olduğunu düşünecek olursak, bu dile getirdiğimizin çok da yeni bir argüman olmadığını hakını vermek gerekmektedir. Bu çalışmanın üzerinde durduğu esas nokta ise bu dönüştürme gerginliğinin, TD’nin Kürt Bölgesi’ne yönelik uyguladığı politik, ekonomik ve toplumsal siyasaları külliyen etkileyecek bir şekilde vücuda geldiğidir. Diğer bir deyişle, Kürt Bölgesi’ne yapılan sosyal veya ekonomik çizgideki TD yatırımlarının rengini belirleyen olgu olarak asimilasyon gayretleri bir üst belirleyen olmuştur. TD’nin tek parti rejimi boyunca altyapısal gücü elde etme çabalarının yetersiz kalmasının sebeplerinden biri, güvenliğinin tesis edilmesi konusunda diğer bölgelere kıyasla -despotik güç kullanımına paralel olarak- yetersiz ve geç kalınmasıdır. Ulus-devleti konsolide edecek siyasi-ekonomik-toplumsal kaynakların öncelikli olarak Kürt Bölgesi’nin dışındaki bölgelere kanalize edilmesi altyapısal güç eksikliğinin diğer sebebi olarak konumlandırılabilir. Örnekleme gerekirse, ilerleyen bölümlerde ayrıntılı bir şekilde incelenecek olan Tek Parti Rejimi eğitim politikaları sarmalında düşünülecek olursa, sınırlı kaynaklar ve 1930’ların sonuna kadar süren savaş iklimi yüzünden Kürt Bölgesi’nde TD’nin programladığı şekilde toplumsal dönüşümü sağlayacak önemli ayaklardan bir tanesi havada kalmış ve esasen Türkiye’nin batı bölgelerine yönlendirilmiştir. Asimilasyon çabalarının yerel-bölgesel güçlerle anlaşmalı bir şekilde vuku bulduğu Demokrat Parti döneminde ise ekonomik-politik-toplumsal kaynak dağılımı TD’nin öngördüğü ulus-devlet ideolojisine tabi olmak üzerinden seçici bir şekilde yapılmıştır. Yeniden örnekeleyecek olursak, ağalık ve şeyhlik gibi geleneksel toplumsal kurumlarla Kürtlüğün kültürel-politik olarak dolaşıma sokulmaması üzerinden işbirliğine giren TD, seçici bir şekilde ekonomik, toplumsal ve

3- Bu kelime, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “tepki, reaksiyon” olarak tanımlanmıştır.

politik alanları paylaşarak feodal ve dini toplumsal kurumların yerinden üretilmesine sebebiyet vermiştir.

Kürt meselesinin asimilasyon sarmalında bir st belirleyen olduğu bağlamını tartışmak amacıyla, Birinci Cumhuriyet Dönemi'ni, Türkiye'de devleti ve diğer g odağı oluşturan sınıfları ve zümreleri kapsayacak bir şekilde Kürt meselesini odak noktası yaparak anlamak gerekmektedir. Cumhuriyet Dönemi'nde uygulanan ekonomi politikalarını düşünecek olursak, birikim stratejisinin temelinde devletçi ile liberal (Lozan Antlaşması'nın bir gereği olarak 1929 yılına kadar) anlayışın bir karışımının yattığına ve sanayi teşekküllerinin kurulmasının ağrlıklı olarak devletin üstlendiği bir görev olduğuna işaret edilebilir (Zürcher, 1997: 205-09). TD'nin kuruluşundan tek parti rejimi'nin son demlerine kadar devlet ile burjuvazi arasındaki ilişkinin bir ittifak üzerinden kurulduğu söylenebilir. ağlar Keyder bu ittifakın zmlenmesini şöyle yapar: "Bürokrasi, toplumsal yapının dönüşümünü kontrol etmeye giriştiğinde, kendi seçtiği ve geliştirdiği bir burjuvaziyle ittifak kurmuştu... Burjuvazinin, ancak bürokrasiyle kurduğu ittifakın kurallarına riayet ettiği sürece, ekonominin bazı bölümlerine hâkim olmasına izin verilmişti. Ayrıca, bürokrasi, sadece devlet gelirlerinin harcanması yoluyla değil, aynı zamanda üretim araçlarını doğrudan doğruya kontrol ederek, ekonominin önemli bir bölümü üzerinde denetim kurmuştu" (1989: 156). Kürtler ekseninde bu noktayı düşünmemiz durumunda, Kürtlerin kimliklerini politik, ekonomik veya kltrel olarak muhafaza ederek bürokrasi öncülüğünde yeşertilen burjuvaziye dahil olması Türk ulus-devletinin kendine biçtiği varlık nedeni (raison d'ötre) dolayısıyla imkansızlığa mahkumdur. Burjuvazinin karakterini belirleyen bir ulus-devlet yapılanmasına şahitlik eden Türkiye'de, Kürtlerin burjuvazi içerisinde bir segment oluşturmaları mümkün değildi. Diğer bir deyişle, Kemalizmin modern ulus-devlet projesi kapsamında Kürtlerin konumu Kemalist rejimin bütünlüğünü bozabilecek gerici ve modernite karşıtı potansiyel bir tehdit olarak kalmaya devam edecekti (Barkey & Fuller, 1998: 10).

TD'nin kuruluşundan hemen sonra, 1925 yılında tarımsal ürünler üzerindeki vergilerin azaltılmasına binaen Kemalist devletin büyük toprak sahiplerini merkeze alacak şekilde köylülerle işbirliği kurma gayreti olduğu söylenebilir (Başkaya, 2005: 201-211). Hatırı sayılır bir oranda yapılan vergi indirimini Türkiye genelinde bir işbirliği zemini kurarken, bu indirimin feodalitenin en sert şekilde hüküm sürdüğü Kürt Blėesi'nde aynı sonucu vermediğinin bilinmesi gerekiyor. Çünkü, Kürtlüğün belirtilen konjonktür içerisinde bir mesele arz ettiği ve arz etmeye devam edeceği gerçeği, Cumhuriyet kurulduktan hemen sonra gelişen Kürt direnişi ile TD'nin şiddet tekelinin hedef alan yerel-bölgesel bir unsurun varlığı dolayısıyla netlik kazanmıştı. 1929'da yaşanan ekonomik buhran sonrasında konsolide edilen devlet kapitalizmi esnasında Kemalist bürokrasinin tekelci uygulamalarının sanayi burjuvazisini ve büyük toprak sahiplerini karşısına aldığı söylenebilir (Timur, 1997: 138). Devletin müdahaleciliğinin had safhaya ulaştığı bu dönemde yapılan ekonomik planların II. Dünya Savaşı'nın etkilerini göstermeye başladığı 1930 sonlarıyla kesintiye uğradığını da not düşmek gerekmektedir.

Cumhuriyet dönemi ekonomik yatırımlarının Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeye neden ve nasıl yansı(ma)dığı üzerine tartışmak zihin açıcı olabilir. TD'nin mezkûr dönem içerisinde Kürt Bölgesi'ne yapmış olduğu yatırımlara bütüncül-sektörel bakacak olursak, devletin elinin değdiği alanları şu şekilde işaret edebiliriz: demiryolu yapımı, madenlerin çıkarılmasını sağlayan altyapının kurulması, karayollarının kısmi ve seçici olarak yapılması, ağırlıklı olarak madenlerin işletilmesine yönelik sanayi teşekküllerinin yapılması ve tarım-hayvancılık amaçlı bir elin parmağını geçmeyecek sayıda çiftliklerin kurulmasıdır. Pazar ekonomisinin neredeyse olmaması ve üretilen tarımsal ürünlerin ulaşım zorluklarından dolayı ticari bir meta olarak dolaşıma giremediğinden ötürü Kürt Bölgesi içerisinde tüketildiği bir ekonomik yapının olduğunu söylemek mümkündür. TD, hem piyasa ile ilişkin amaçlarında mesafe kat etmek hem de güvenlik kaygılarını gidermek amacıyla, Kürt Bölgesi'nde 1950 yılına kadar demiryolu yapımının büyük bir kısmını tamamlamıştır⁴ (Sönmez, 1990: 99-118). Bu noktada, Kürt Bölgesi'ndeki yeraltı kaynaklarının transfer edilebilmesini sağlayan bu demiryolu ve endüstriyel yatırım paketinin dışında, TD'nin yaptığı endüstriyel yatırımları yerli yerine oturtmak oldukça önemlidir. Bu sorunun TD ile olan ilişkisini daha net bir bağlamda gösteriyor olması nedeniyle, devletçilik politikalarının vücuda geldiği ve parti-devlet ayrımının fiili olarak ortadan kalktığı 1930'lar ekseninde bir tartışma yapmanın verimli olacağı söylenebilir. Çünkü devletçilik, 1930'lu yıllarda, sanayi yatırımlarında yıllık yüzde 10'luk büyüme hızı yakalayarak Korkut Boratav'ın deyişiyle parlak bir dönem yaşamıştır demek mümkündür (Boratav, 2006: 70).

Peki, Kürt Bölgesi'ni Türkiye geneliyle ilişki olarak inceleyecek olursak, bölgenin bu yatırımlardan mahrum kalmasının sebebinin nasıl anlamak gerekir? Kürt Bölgesi'nde ortaya konan direnişin sosyo-ekonomik etkileri üzerine yapılan analizlerden biri, yatırım için risk düzeyinin yüksek olmasına binaen özel teşebbüsün 1920'lerde ve 1930'larda Kürt Bölgesi'ne yatırım yapmaktan imtina ettiğine vurgu yapmaktadır (Mutlu, 2002: 462). 1930'ların devletçilik rüzgârını hesaba dahi katmayan bu argümanın açıklayıcı gücünün pek fazla olmadığını söylemek -Türkiye burjuvazisinin devlet bürokrasisinden bağımsız bir şekilde hareket ettiğini varsaydığından ötürü- mümkündür. Bu noktada, Kürt Bölgesi'ne yönelik Cumhuriyet dönemi sosyo-ekonomik yatırımlarının niteliğinin ve niceliğinin belirlenmesinde önemli bir rol oynayan Celal Bayar'ın "doğu gezisi" sonrasında 1936 yılında başbakanlığa ilettiği rapora odaklanmak aydınlatıcı olacaktır. Bu raporun kısa bir analizi yapılacak olursa, planlanan yatırımların öncelikle hayvancılık sektörü üzerinden şekillendiği; hayvan ticareti için devlet destekli bir şirket kurulmasını ve hayvancılık kombinasına duyulan ihtiyaca yapılan vurguya rastlanacaktır (2006:

4- Cumhuriyet Dönemi'nde yürütülen demiryolu siyaseti ile alakalı hangi faktörlerin öncelik olarak gözetildiği noktasına ışık tutmak amacıyla Taner Timur'a müracaat edilebilir: "Demiryolları yapımı, o zamanlar ulaştırma şebekesi çok cılız olan Türkiye'de iç pazarın gelişmesi açısından çok önemlidir. Ancak güzergâhların tayininde milli savunma ihtiyaçları çoğu kez pazarlama ihtiyaçlarından önce geliyor ve İsmet Paşa'nın bu işe verdiği öneme rağmen son sözü Genelkurmay söylüyordu" (1997: 101).

77-80). Sonrasında, tarım sektörüne odaklanan rapor, pamukçuluk üzerinden devam ederek Erzurum'da iplik fabrikasının kurulması önerisinde bulunmaktadır. Endüstriyel yatırım olarak, Kürt Bölgesi'nde yapılması planlanan yatırımların büyük bir kısmı maden sektörüne aitken (2006: 100-111), el sanayinin geliştirilmesi gerektiğine dair raporun sonunda bir takım notlar düşülmüştür (2006: 130-132). Dolayısıyla, Kürt Bölgesi'nin öncelikle hayvancılık ve tarım sektörleri üzerinden, endüstriyel yatırımlar için de seçici bir şekilde konumlandırıldığına dair izler bulunabilir.

Bu raporda geçen yatırım planlarına ek olarak, Diyarbakır'da, Elazığ'da ve Bitlis'te kurulan içki ve tütün fabrikalarıyla beraber (Sönmez, 1990: 102), Malatya'da kurulan lakin kalifiye eleman yetersizliğinden ötürü kapatılan dokuma fabrikasını saymak mümkündür (Ahmad, 1975). Sonuç olarak, devlet kapitalizmini şekillendiren dinamiklerin özel yatırımcının kabaca kârlılık hesabına dayanan muhakemesinden ciddi manada bir farklılık içerdiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim, Kürt Bölgesi'nde içsavaşın gölgesinde yapılmaya çalışılan yatırımların oldukça seçici bir şekilde, güvenlik ve ekonomik fayda ekseninde şekillendiğini iddia etmek mümkündür. Sonuç olarak, Türkiye'nin ekonomik büyüme rekorları kırdığı 1930'lar döneminde bile Kürt Bölgesi'nde devletin ekonomik gücünü artıracak kapsamlı yatırımlardan uzak kaldığı söylenebilir. Bu iddiayı destekleyen verilerden bir diğeri ise, Kürt Bölgesi'nde bulunan ve Teşviki Sanayi Kanunu'ndan yararlanan görece büyük işyerlerinin sayısının 13 iken, Türkiye genelinde bu sayının 1417 olmasıdır (Sönmez, 1990: 102). Toparlanacak olursa, bölgelerin geri kalmışlık durumları gözetilmeyen ve kaynakların seçici bir şekilde geri kullanılması esasında vücuda gelen bir devlet kapitalizminden söz etmek mümkündür. Bu yüzden, Kürt Bölgesi'nde TD'nin sahip olduğu toplumsal gücün ayaklarından birini oluşturabilecek ve siyasi, ideolojik ve askeri güçle birlikte dönüşümü sağlayabilecek potansiyelde bir ekonomik güç ikamesinden söz etmek pek mümkün değildir. Nitekim, TD'nin bölgede güvenlik tesis etme konusunda yetersiz kalmasıyla birlikte düşünüldüğünde, Kürtlerin kimliklerini dışlayan bir ulus-devlet oluşumuna karşı direnişe geçmelerinin sonucu olan güvenliğin tesis edilememesi gibi faktörler, Kürt Bölgesi'ne yapılmayan sosyo-ekonomik yatırımlar konusunda şekillendirici olmuştur.

Tek parti dönemi ile alakalı yürüttüğümüz tartışmayı sadece Cumhuriyet'in kuruluş yıllarıyla sınırlamaktan ziyade, devlet ve güç odağı oluşturan sınıflar ve zümreler arasındaki ilişkilerin dönüşümler geçirdiği İkinci Dünya Savaşı (1938-1945) döneminin de incelenmesi gerekmektedir. 1930'lar boyunca istikrarlı bir şekilde devletçilik politikasını yürütmüş ve ekonomik açıdan başarılı olmuş dönemin sonrasında iktisadi merkezleşme çabalarının savaş döneminde sekteye uğradığını söylemek mümkündür. Bu yüzden, hem Kürt Bölgesi'nde hem de Türkiye'nin diğer bölgelerine yapılması planlanan yatırımların gecikmesi veya inşa edilememesi durumundan bahsedilebilir. Askere alımların yanısıra dünya ekonomisinin savaş nizamına girmesi sonrasında ciddi oranlarda düşen tarım gelirleri ve artan milli savunma giderleri çerçevesinde "Milli Koruma Kanunu" ve "Toprak Mahsulleri Vergisi" ile savaşın yükünün işçilerin ve köylülerin omuzlarına yüklendiği söylenebilir.

(Metinsoy, 2007). Savaş dönemi süresince tüccarların karaborsa üzerinden yapmış oldukları birikim, bürokrasi ile sanayi burjuvazisi arasındaki gerginliğin artmasına yol açan sebeplerden biriydi (Keyder, 1989: 143). Sınıfsal ilişkileri “halkçılık” perdesiyle örtmeye çalışan bürokrasinin yoksul sınıflarla işbirliği yapma çabalarının sonuçsuz kalması sonrasında yapılan 1946 seçimleri ile Tek-Parti rejiminin sona ermesi, yeni dönemin başlangıcı manasına geliyordu.

Ulus-devlet inşa sürecini Kürt meselesi bağlamında ele almak adına, öncelikle yerel-bölgesel Kürt direnişi’nin nasıl bir şekilde geliştiğini TD’nin Kürtlere yönelik despotik güç kullanmasının amaçlarını ve uyguladığı pratiklerin niteliğini netleştirmek açısından önem arz etmektedir. Bu tartışmanın sonrasında, TD’nin Kürt toplumunu dönüştürmek amacıyla niyetlendiği altyapısal güç edinimi ile alakalı bir tartışma çerçevesinde, Kürt meselesinin 1960 sonrası dönemde tüm yakıcılığıyla yeniden ortaya çıkmasına olanak tanıyan sosyo-politik zemin ortaya konacaktır.

Despotik Güç ve Ulus-Devlet Oluşumunda Kürt Direnişi

Türkiye’de ulus-devlet oluşumu üzerine konuşurken 1924 yılından başlamak, Cumhuriyet öncesi dönem ile sonrası arasındaki süreklilikleri kavramayı zorlaştıracaktır. Bu yüzden, TD’nin despotik gücünün amacını, yöneldiği doğrultuyu ve nasıl vücuda geldiğini anlaşılır kılmak amacıyla, “Kemalist Devrim” olarak kavramsallaştırılan olgunun etnik homojenleştirme sürecinin başladığı önceki dönemlerle nasıl alakalı olduğunu yerli yerine oturtmak gerekmektedir. Kemalist projenin, devlet söyleminde kurulanın aksine anti-emperyalist bir mücadele olmadığına dair analizler hâlihazırda mevcuttur (Başkaya, 2005; Akçam, 1999). Bu hâkim söylemin ötesine düşen bir anlama çabasıyla, Taner Akçam, Kurtuluş Savaşı öncesi süreçte başlayan Müslüman-Hıristiyan çatışmaları ekseninde, Ermenilerin ve Rumların tasfiye edilerek Anadolu’yu homojenleştirme projesinin hayata geçirildiğinin altını çizer (1999: 509-523). Bu haliyle, ulus-devletin üzerine bina edileceği coğrafyanın gayri-Müslim unsurlardan arındırılması amacıyla, despotik gücün ulaşabileceği son nokta olan insani kırım uygulamalarına dahi şahitlik etmiştir. Haldun Gülalp, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu ideolojisi olan “Kemalist Milliyetçiliği” sosyolojik bir kavrayışla anlamak için iki noktanın incelenmesi gerektiğini dile getirir. Bunlardan birincisi Taner Akçam’ın da belirttiği gibi, Türklere veya Müslümanlardan yana sonuçlanan dini temelli “etnik çatışma” olarak değerlendirilmesine, ikinci nokta ise ulus-devlet kurma sürecini merkeze alarak anlaşılabilmesine ilişkindir (1994: 155-156). Bu nokta özelinde, TD kurulduktan sonra ulus-devlet projesi önünde önemli bir engel teşkil eden Kürt direnişinin örgütlülük durumu, direnişin yapısı ve de sebepleri ekseninde incelenecektir.

Bu minvalde, çok net bir soruyla başlanabilir: Türkiye Cumhuriyeti’nin erken döneminde meydana gelen Kürt direnişi neden ortaya çıkmıştır? Kürtlerin İslamcı vurgular üzerinden Kurtuluş Savaşı’na katılmaya ikna edilmiş olmalarına rağmen, cumhuriyetin kurulmasından sonra Kürtlüğün politik, kültürel ve toplumsal alana tercüme edilmesinin engellenmesi bu direnişin önemli sebeplerindendir (Yeğen, 2003: 11-13). Bu isyanların sebebi olarak devlet

söyleminde kurulan ve hala yaygın bir şekilde kullanımda olan yabancı kışkırtması, modernite karşıtlığı ve dinci-gerici tepkiselliği olarak kodlanan yaklaşımlar, TD'nin meseleyi okuma ve okutma biçimi olarak kabul edilmelidir. Bu argümanların somut temeline yönelik ciddi eleştirilerin varlığını göz önünde bulundurarak, yazının odak noktasından kaymamak amacıyla Kürt direnişinin emperyalist güçlerin kışkırtmasıyla dinci-gerici ve karşı-devrimci bir çizgiye havale edilmesine yönelik çürütmeleri bir köşeye bırakabiliriz.⁵ Lakin, TD'nin neden böyle bir söyleme doğru yöneldiği sorusu cevaplamaya değerdir. Şeyh Said Direnişi'nden hemen sonra yürürlüğe konan Takrir-i Sükûn Kanunu ile dini duyguların siyasal amaçlar için sömürülmesi sebep gösterilerek muhalefetin sesi olabilecek gazetelerin veya basın/yayın organlarının birçoğunu ortadan kaldıran, meclisteki muhalefeti 20 yıl boyunca susturan ve sosyalist örgütlenmenin önünü 1960'lara kadar tıkayan şiddetli bir siyasi tekçilik sistemi empoze edilmiştir (Jacoby, 2004: 80). Şeyh Said Direnişi'nin sonrasında Takrir-i Sükûn Kanunu üzerinden geliştirilen genel sindirme hareketi kapsamında mecliste bulunan yegane muhalefet partisi olan Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatıldığını ve üyelerinin bazılarının İstiklal Mahkemeleri'nde yargılandığını hatırlatmakta fayda var (Tunçay, 1999: 152-53). Şeyh Said Direnişi üzerinden şekillenen devlet söyleminin Kürtleri aşan bir noktaya tekabül ettiğini dile getirmek mümkündür. Bu durumda, "Kürt Direnişi"nin yol açtığı sonuçların sadece Kürtlere yönelik bir bastırma ve sindirme politikasıyla sınırlı kalmayıp Türkiye'deki ulus-devlet kurma sürecinde ortaya çıkan otoriter rejimin karakterini belirleyen bir unsur olarak ortaya çıktığı da söylenebilir.

Şeyh Said, Ağrı ve Dersim İsyanları hakkında devlet ricalinde üretilmiş olan gericilik-dincilik ve eşkıyalık söylemlerinin ötesine geçmek adına bu isyanların arkasındaki direnişin örgütlenme biçiminin sıhhatli bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Şeyh Said İsyanı, TD söyleminde yer aldığı aksine İslamcı bir karaktere sahip olmaktan ziyade Kürt milliyetçisi Azadi örgütü tarafından altyapısı kurulan bir isyandı (Entessar, 1992: 83-84, McDowall, 1996: 192-93). 1924 yılında, Beytüşşebap İsyanı'nı da gerçekleştiren bu örgütün üyeleri çoğunlukla Osmanlı ordusu içerisindeki Kürt subaylardan oluşmaktaydı. Azadi örgütünün isyana gerekçe olarak nitelendirilebilecek bir metinde dillendirildiği hususlar üzerinden bu direnişin örgütlenmesini anlamak kolaylaşacaktır. İsyanın gerekçeleri arasında, Kürtçe eğitimin yasaklanması, Kürdistan kelimesinin kitaplarda kullanılmasının kısıtlanması, Kürt subaylarının ordu içerisinde yükselmelerinin engellenmesi, devlet kurumlarındaki görevlere Türklerin atanması, seçimlerde manipülasyonların yapılması ve hatta Kürtlerin yeraltı kaynaklarının Alman sermayesi ile işbirliği yapılarak sömürülmesi gibi nedenler öne sürülmüştür (Olson, 1992: 74-75). İsyanı, bu gerekçelerin tekabül ettiği yer itibarıyla milliyetçi karakterli, Şeyh Said İsyanı'na kitlesel katılımını sağlamak için toplumsal önderliğin karakterinin belirlenmesi açısından da İslamcı örtüye sahip bir isyan olarak nitelendirmek mümkündür.⁶

Kürt Direnişi'nin Şeyh Said İsyanı sırasında nasıl örgütlendiğine ek olarak, TD'nin uygulamış olduğu despotik gücün kapsamını göstermek adına isyanın sonuçlarına odaklanmak fayda getirecektir. Direnişi kırmak için TD'nin

başlatmış olduğu harekât hem ciddi bir yıkım hem de sonrasında alınan sürgün kararlarıyla sonuçlanmıştır.⁷ Lucien Rambout, isyan süresince 206 köyün tahrip edildiğini, 8758 evin yıkıldığını ve 15.205 insanın öldürüldüğünü iddia etmiştir (1978: 37). Bu yasa çerçevesinde Tunceli, Erzincan, Bitlis, Siirt, Van, Bingöl, Diyarbakır, Ağrı, Muş, Erzurum, Elazığ, Kars, Malatya, Mardin ve Çoruh illerinden 5.074 hanede yaşayan 25.831 kişi Batı Anadolu’ya “sürgün” olarak yollanmıştır (Yeğen, 2006: 65). Ek olarak, çok sayıda Kürdün Suriye ve Irak sınırını aşarak çizilen sınırların öte tarafına geçtiği de göz önünde tutulacak olursa, malum coğrafyada yaşanan nüfus değişiminin niceliği de berraklaşmaktadır. Direnişin kırılması için yapılan hem fiziki hem de insani boyutları olan bu yıkımın, TD’nin ulus-devlet inşa etmesi sürecinde kolaylıkla içinden çıkılamayacak bir dehliz yaratmış olduğu söylenebilir. Şeyh Said İsyanı’nın bastırılması ile sona ermeyen direniş hareketinin ardıllarından olan Ağrı ayaklanmasının niteliğini netleştirmek adına Mete Tunçay’a müracaat edilebilir: “Şeyh Said Ayaklanmasının yenilgiyle sonuçlanması üzerine, Kürtler mücadelelerini nizami-olmayan savaş (gerilla) yöntemiyle sürdürmeye çalışmışlar, hatta 1927 güzünde Ağrı’yı başkent sayarak kendi kendilerine bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir” (1999: 135).

Tunçay’ın işaret ettiği bağımsızlık ilanının vuku bulduğu, 1927 yılından 1930 yılına kadar süren Ağrı İsyanı’nın arkasında Hoybun/Xoybûn isimli örgütün olması ise Kürt direnişlerinin isyan kategorisine sokulacak kadar süreksiz ve örgütsüz bir şekilde vuku bulmadığına dair bir işaret olarak düşünülebilir. Bu örgütün amacının ne olduğunu “Hoybun Nizamnamesi” isimli örgütün adeta tüzüğü sayılacak metindeki “maksat” kısmından anlayabiliriz. Bu metinde belirtilen amaç şudur: “Cemiyetin maksadı, Türkiye boyunduruğu altında bulunan Kürdistan ve Kürtler’in tahlisi ve hudud-u tabiiye ve millîyesi dahilinde bir Kürdistan devlet-i müstakillesinin teşkilidir” (Bayrak, 2004: 338). Türkiye sınırları dâhilindeki Kürt Bölgesi’nde bir Kürt Devleti kurma gayesi etrafında Ağrı İsyanı’nı politik ve askeri açılardan örgütlemenin karşılığı, “Kürtlük” meselesinin çok ötesine düşmesi gerektir. Buna ek olarak, Şeyh Said İsyanı’ndan sonra arda kalabilenlerin Ağrı İsyanı’nda öncü rol oynamış olmalarının da ayrıca not düşülmesi gerekmektedir (Çamlıbel, 2005: 80-129). Bu sebeple, Şeyh Said İsyanı ile Ağrı İsyanı arasındaki örgütsel devamlılık üzerinden Kürt direnişinin kıvılcımlarla ortaya çıkan, birbirinden bağımsız direniş dışavurumları olmadığına kanaat getirilebilir. Daha da önemlisi, Kürt meselesine dair yapılan çalışmalarda birbirinden kopuk olarak işlenegelen bu mu-

-
- 5- Bu çürütmelerle alakalı ayrıntılı bir şekilde fikir edinmek için Mete Tunçay’ın “Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması” isimli kitabına bakılabilir (1999: 134-140).
  - 6- Şeyh Said İsyanı’nın Kürt milliyetçiliği ile ilişkisini tartışmak adına, 28 Haziran 1925’te, Vakıf Gazetesi’nde yayınlanan bir habere göre, Şeyh Said’i ve diğer Kürt direnişçilerinin karşısında mahkeme reisinin dile getirdiklerine bakmak faydalı olabilir: “Aranızdan bazıları, hükümetin idari yolsuzluklarını isyan bahanesi yaptılar, diğerleri hilafetin müdafaasını sebep gösterdiler, fakat hepiniz bir noktada birleştiniz: Bağımsız bir Kürdistan yaratmak. Yıkılan ocakların ve dökülen kanın bahasını darağacında ödeyeceksiniz” (Rambout, 1978: 36).
  - 7 Şeyh Said İsyanı’nın Türkiye Devleti üzerinde yaratmış olduğu askeri-ekonomik etki üzerine düşünmek gerekirse, Mete Tunçay, Şeyh Said karşısında bütün Kurtuluş Savaşı’ndakinden daha çok insani kayıp verildiğini ve maliyetinin de 60 milyon lirayı aştuğu yolunda iddialardan söz etmektedir (Tunçay, 1999: 143).

halefet örneklerini “Kürt İsyanları” olarak ayrı ayrı vak’alar olarak kavramak yerine, bir süreklilik vurgusu taşıyan “Kürt Direnişi” kavramının örnekleri olarak ele almanın daha doğru olacağı ifade edilebilir. Bu kavramsallaştırmayı destekleyen önemli bir nokta ise, 1924 ile 1938 arasında 17 adet direniş örneğinin (isyanın) ortaya çıkmış olmasıdır (Taşpınar, 2005: 64).

Türkiye’de Kürtlüğün sosyo-politik alana tercüme edilmesini engelleyen ulus-devlet oluşumuna yönelik geliştirilen Kürt direnişini bir “süreç” ekseninde değil de “kırılma noktaları” bağlamında ele almak ne gibi analitik sıkıntılar doğurabilir? Bu eksiklikler arasından en önemli olanı, Kürt direnişinin, etkileri Kürt Bölgesi’nin dışına çıkmayan ve Türkiye’nin ulus-devlet oluşumunu şekillendirmeyen yerel-bölgesel bir mücadele olarak konumlandırılmasıdır. “İsyandır, bastırılmıştır ve mesele bitmiştir” gibi bir hattın örülmüş olması dolayısıyla malum süreçte aktörlerin etkileşim içerisinde olduğuna dair analizlerden yoksun kalmaktadır. Tam da bu noktada, Kürt direnişi, TD’nin ideolojik ve politik dönüşümlerine nasıl etki etmiştir sorusuna cevap bulmaya çalışmak gerekmektedir.

Ömer Taşpınar, Türk milliyetçiliğinin 1920 sonlarından 1930 ortalarına kadar, asimilasyoncu çabalarının Kürt direnişi dolayısıyla meydan okumalara maruz kalması yüzünden “etnik” tabanlı milliyetçiliğe yöneldiğini; bunun sebebinin ise Kürt isyanlarının yeni oluşan ulus-devletin temeline yönelik varoluşsal bir tehdit oluşturması olduğunu vurgulamıştır (2005: 65). Tim Jacoby, bu durumun sadece ideolojik bir yapı değişikliği olarak kalmadığını, TD’nin Güneydoğu Bölgesi gibi çevrede (merkezden uzak) kalan bölgelerde altıyapısal gücünü artırma girişimlerinin sonuçsuz kalmasının, şovenist etkilerinden biri olarak geleceğin milli idarecilerini yetiştirecek olan “ulusal eğitim” sisteminin oluşturulmasındaki rolüne vurgu yapar. Eğitim politikalarını da aşacak bir analiz çerçevesinde, TD’nin merkezileşmeyi perçinleyen etatizme yönelmesinin amaçlarından birinin merkeze uzak kompradorların gücünü kırmak olduğunu iddia etmektedir (2004: 102). Diğer bir deyişle, Kürt karakterli yerel-bölgesel güçlerin varlığı ve bu varlığın direniş pratikleriyle vücutta gelmesi, merkezileşme meselesinin yakıcılığını ortaya koyarken Türk milliyetçiliğinin etnisist bir zeminde kurulmasını etkileyen faktörlerden olmuştur. Bu noktada, merkezileşme gayretlerinin yükselişe geçtiği 1930’lar döneminde, TD’nin önünde ciddi yerel-bölgesel engellerden birini teşkil eden Dersim Bölgesi’ne yönelik bir askeri harekâtın gerçekleştirilmesine şaşırma-mak gerekir.

1930 başlarında, Türkiye sınırları içerisinde Kürtlerin yaşadıkları coğrafyada, Şeyh Said İsyanı ve Ağrı İsyanı sonrasında devletin şiddet tekeline henüz konsolide edemediği tek bölge Dersim bölgesiydi. 1934 yılında çıkartılan 2510 sayılı “İskân Kanunu”, pek muhtemeldir ki, isyandan arta kalan direniş kuvvetlerinin ve henüz devletin tam manasıyla tahakküm altına alınmamış olan Dersim halkının Kürt Bölgesi’nden Batı Anadolu’ya sürgün edilmesini sağlama amacını taşıyordu.⁸ Kanunun önemli bir kısmına bakacak olursak bu iddianın nasıl temellendirildiği anlaşılabilir: “Türk kültürüne bağlı olmanlar veya Türk kültürüne bağlı olup da Türkçe’den başka bir dil konuşan-

lar hakkında, harsi, askeri, siyasi, içtimai ve inzibati sebeplerle, icra vekilleri heyeti kararı ile, Dahiliye Vekil, gerekli tedbirleri almaya mecburdur. Toplanılmamak şartı ile, başka yerlere nakil ve vatandaşlıktan ıskat etmek de bu tedbirler içindedir” (Rambout, 1978: 43). Dersim Bölgesi’nde, bu kanunun çıkmasından beş yıl sonra olacakların tasvirini yapan bu yasanın eksik kalan tek kısmı “gerekirse, önce katliam ondan sonra sürgün” minvalinde bir kısım olsa gerektir.

Koçgiri isyanına benzer bir şekilde, Dersim Direnişi diğer Kürt isyanlarına nazaran göreceli olarak bağımsız, diğer isyanlara kıyasla örgütlülük zemini geleneksel toplumsal ağlara yaslanan bir direniş örneği idi. 1930’lardan itibaren Dersim’deki asker sayısını tedricen arttıran TD; zorunlu göç, silahsızlandırma ve zorla iskân politikalarına başlarken Dersim’deki direnişe yapılacak bir baskın artık an meselesiydi denebilir⁹ (McDowall: 1996: 208). Ama Dersim ısrarla direnmekteydi: “1937 başlarında, Dersimliler hükümete bir ultimatoya vererek bütün jandarma ve ordu mensuplarının bölgeden çekilmesini, her türlü imar çalışmalarının durdurulmasını isteyip, silahlarını koruma hakkı ve vergilerin hafifletilmesi konusunda ısrar etmekte çekinmediler” (Rambout, 1978: 47). Türk ordusunun despotik gücünün sınırlarını zorladığı bu direniş kırma pratiği esnasında onbinlerce insanın öldürülmesi sonrasında boşaltılan Dersim bölgesinde, “yıkım” sonrası bir “yapım” aşaması başlatılması kapsamında bölgede hem yollar yapılmış hem de karakollar inşa edilmiştir. 1947 yılında, TD artık Dersim’de varlığını ilan etmişken olağanüstü hal durumu kaldırıldı ve bölgeye geri dönüşlere izin verildi (McDowall, 1996: 209). Yine aynı yıl içerisinde, tek parti rejimi boyunca Batı Anadolu’ya gönderilen sürgünler içerisinde 4.128 aileden 22.516 kişinin, sürgün edildikleri yerde meskûn etme zorunluluğu kalktığından geri döndüğüne dair bilgiler de mevcuttur (Yeğen, 2006: 66).

İsyan dönemi esnasında ve sonrasında devletin Kürt Bölgesi’nde iktidar olma biçimini incelemeye başlamadan önce, aşama aşama sindirilen Kürt direnişi sonrasında TD’nin ulus-devlet projesinin önemli ayaklarından biri olan “şiddetin aygıtlarının tekelleştirilmesi” konusunda ne kadar başarılı olduğunu anlamak önemlidir. Şu ana kadar bu dönemi konu alan akademik çalışmalar isyanlar sürecine bakmak konusunda zayıf kalmışlardır. Bu sorun, ta-

-
- 8- Bu iskân kanunu çerçevesinde, Türkiye üç bölgeye ayrılmıştır. Birincisi Türk költürlü nüfus yoğunluğunun artırılması istenilen yörelerdir. Bu bölgeler Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da anadili Kürtçe olan nüfusun bulunduğu alanlar olacaktır. İkinci bölge, Türk költürünü benimsemesi istenilen grupların iskân edileceği bölgeler olacaktır. Üçüncü tür bölgeler sağlık, ekonomik, güvenlik, költürel ve askeri nedenlerle boşaltılması ve yerleşmenin yasaklanması gereken alanlardır (Tekeli, 2008: 161-162).
- 9- Bu sürecin nasıl gerçekleştiğinin detayına fazlaca girmeden, devlet ricalinde Dersim meselesinin bir tehdit olarak algılanma düzeyine dair bir örnek sunmak faydalı olacaktır. İsmet İnönü, Mustafa Kemal’e yazmış olduğu Kürt Raporu’nda şunları dile getirmiştir: “Erzincan yanındaki boş köyler, Dersim’in semiz halkı ile süratle dolmaktadır. Erzincan beyleri arazileri de işlemek için Dersimlileri maraba adıyla kullanmaktadır. Bu beylerin bir nevi Dersimli himayesine sığınmasıdır. Bu köyler ve yollar Dersim çapulcu kollarının içeri yayılması için bir menzil ve yatak rolü yapmaktadır. Az zamanda Erzincan’ın Kürt merkezi olmasıyla asıl korkunç Kürdistan’ın meydana gelmesinden ciddi olarak kaygılanmak yerindedir” (Öztürk, 2007: 51).

rihsel akışa süreç olarak değil de sadece kırılma noktalarına odaklanma zafiyetinden ileri gelmektedir. Bu yazının kapsamında isyanların ve direnişin kontrolsüz bir patlama, fevri bir ayaklanma olarak çizilmesine karşıt bir pozisyon geliştirilecektir.

Bu sürecin nasıl geliştiği de ancak TD ile Kürt direnişi arasındaki etkileşimlere bakılarak anlaşılabilir. Bu dönem üzerine dile getirilmiş kişisel anılara baktığımızda devletle işbirliği kuran Kürtlerin yanı sıra direnişin yerel ve örgütsüz bir şekilde yer yer eşkıyalık üzerinden vücuda geldiği çıkarımını yapabiliriz.¹⁰ Ek olarak, Canip Yıldırım, malum tarihsel periyot içerisinde Kürt elitlerinin kendi eşkıyaları aracılığıyla TD'ye güç gösterisinde bulduklarını belirtirken "Karaköprü Hadisesi" olarak bilinen, Diyarbakır merkezine sekiz kilometre mesafede vuku bulan 17 kamyonun soyulduğu ve bir jandarmasının öldürüldüğü bir olay üzerinde durur (Miroğlu, 2005: 23-25). Politik ve ekonomik baği içiçe geçmiş olan bu "eşkıyalık" meselesi hakkında İsmet İnönü'nün 1935 yılında yazmış olduğu Kürt Raporu, Suriye sınırını kolaylıkla aşan Abdurrahman Mihi hadisesi üzerinden şu önemli tespiti yapmaktadır: "Bu hadiseyi ilerdeki misallerde tasvit edeceğim veçhile, idaremizin Arap ve Kürt mıntıkasında köylere ve halka nüfuz etmediğine, biz kabuğun üstünde ve halktan ayrı olarak yalnız kuvvetle idare etmeye çalıştığımızı delillerden biri olarak zikrediyorum" (Öztürk, 2007: 22). TD'nin altyapısal güç yerine despotik güce dayanan bir iktidar algısının ilk ağızdan zikredilmesinin bu bağlamda altı çizilmelidir. Buna benzer olayların önceki örgütlü direnişlere kıyasla devlet nazarında ciddi bir tehdit unsuru olarak görülmediğini ve artık Kürt meselesinin Türkiye sınırları dışından yürütüldüğü uyarısını 1936 yılında yapan Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen şunu nakletmiştir: "Bu gün memleket içerisinde ufak tefek ve bazan da iki üç taburu senelerce işgal edecek şekavetlerden başka alâmetini zahirde az hissettiğimiz bu cereyanların hariçteki çalışmalarını artırmakta olduğunu görüyoruz" (Öztürk, 2007: 115). Kürtçe alfabenin Latin harfleriyle çıkarılmış olması, 1934 yılında Erivan'da yapılan Kürdoloji Kongresi ve buna benzer çalışmalar üzerinden şekillenen Kürt meselesinin uluslararası arenada boy göstermesinin ve bu çalışmaların Kürt Bölgesi'ndeki yansımalarının ciddi bir tehdit olarak algılandığını söylemek mümkündür.¹¹ Tüm bu örgütsüz direniş çabalarıyla alakalı yapılabilecek bir çıkarım, örgütlü Kürt direnişinin olmadığı dönemleri görmezden gelen ve Kürt direnişini sadece kırılma noktalarına indirgeyen tarih yazımının gözden geçirilmesinin gerekliliği üzerinedir.

1930'larda ve hemen sonrasında Kürtlüğün mesele olma hallerine ilişkin tartışmaya devam ederken, direnişin sürdüğü argümanını desteklemek adına çıkarılan sürgün kararlarının incelenmesi faydalı olacaktır. Şeyh Said Direnişinden sonra, 1928 yılında TD'nin çıkarmış olduğu "af" kapsamında stratejik noktalarda güvenlik tesis edebilmek için "yıkıtımı" ihtiyacı doğrultusunda yeniden yapma programının eşzamanlı olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Bu çabaların kısa vadede Kürtçülüğü kırıp geçmek manasında yer yer sonuçsuz kaldığını, 1934 yılında revize edilen ve kapsamı genişletilen 2510 nolu sürgün kanununa gerek duyulmasıyla anlamak mümkündür.¹² Kürt direnişinin lokal ve örgütsüz bir şekilde devam ettiğine dair argümanı

desteklemek adına Umumi Müfettişlik raporlarına bakmak faydalı olacaktır.

1937 yılında Birinci Umumi Müfettiş olarak görev yapan Abidin Özmen, “Kürtlük Meselesi” kavramıyla başladığı ve direkt başbakanlık mevkiine iletilen talep ve tespit listesinde şunu dile getirmiştir: “Şark halkından ele başı olanların, propagandacılarla münasebetleri hissedilenlerin, köyleri tahrip edilip etrafa dağılanların, herhangi bir suretle gayri memnun hale gelmiş bulunanların, silahla hükümete karşı gelmiş, adli cezasını çekmiş ve kurtulmuş olanların, ceza mahiyetinde olmamak, Doğu vilayetlerinde ilgisi kalmamak üzere, Batı vilayetlerimize nakli..” (2003: 101). Birinci Umumi Müfettişliği 1930’ların sonlarında bile güvenlik tesis etme noktasında hala yeniden iskân etme stratejisine mecbur kalması, bireysel anlatılarla da ortaya konduğu gibi hala Kürtlüğün ciddi bir mesele teşkil ettiğinin altını çizer.¹³

Tek parti rejimi boyunca TD’nin askeri gücüne dayanarak karşı koyduğu direnişlerin, ulus-devlet kurma bağlamında merkezileşmeye ve şiddet aygıtlarını tekelleştirmeye yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Kürt direnişinin örgütlü olmasından da anlaşılacağı üzere altyapısal gücü elinde tutan yerel-bölgesel Kürdi karaktere sahip toplumsal kurumlar ile Kemalist kadroların Kurtuluş Savaşı’ndan önce söz verdiği gibi bir “özerklik” çizgisinde anlaşma veya işbirliği içerisine girmedikleri ortadadır. Lakin ileri seviyede despotik gücüne yaslanan bir ulus-devletin, Kürt toplumuna müdahale edip Kürtleri kendi istediği ideolojik çerçeveye katmasının sadece “zor” kullanımı ile olamayacağını göz önünde tutarsak, TD’nin altyapısal gücünün, tek parti rejimi boyunca nereye yaslandığına bakmak elzem hale gelir.

Altyapısal Güç; Tek Parti Dönemi’nde TD ve Türkiye’de Kürt Toplumunu

Ulus-devlet projelerinin merkezileşme gayretlerine koşut bir şekilde yerel ve bölgesel güçlerin direnişi ile karşılaşmalarının evrensel bir mesele olduğunu, aynı zamanda “temsiliyet” ile “ulusal sorun” gibi meseleler ile aynı sarmalda olduğunu söylemek mümkündür (Mann, 1993: 5). Bu noktada, Michael Mann, yerel-bölgesel güçlerin altyapısal güçlerinin devletin oluşum şeklini nasıl etkilediği üzerine şunu dile getirir: “Bütün devletler merkezi ile yerel-bölgesel güç mücadelesi yüzünden ayrılaşmıştı. Bunun temel sebebi despotizm ile mücadele etmenin iki tarihsel yolu olmasıydı: demokratik temsi-

10- Ayrıntılar için Serbesti Dergisi’nde yayınlanmış olan “Büyüklere Söyle ‘Şêx Evdîrehîm Asla Teslim Olmaz!’ başlıklı röportaja bakılabilir. Bu röportaj Şeyh Said’in kardeşinin oğlu (yeğeni) olan Fexredîni Şêx Tahîrî ile yapılmıştır.

11- Türkiye sınırları dışında Kürtler için örgütlü mücadele veren güç odaklarını teker teker sıralayan Abidin Özmen, durumun ciddiyetini anlatmak için şöyle bir uyarıda bulunmaktadır: “Bu hadiseleri kaydetmekten mahsûm, içeride ve dışarda olan Kürtlük cereyanlarının Türkiye Cumhuriyeti için yapabileceği zararın önüne geçmek çaresini aramak zamanının gelmiş, çatmış ve hatta geçmekte olduğunu arz etmektedir” (Öztürk, 2007: 118).

12- Fexredîni Şêx Tahîrî’nin aktardığına göre 1928 yılında çıkan yasa sonrasında ailesine evvelinde Ermeniler’e ait olan bir köyde toprak verildiği fakat amcasının Kürtçülük faaliyetleri dolayısıyla sürgün edilmek istendiğini ama amcasının teslim olmadığını dile getirmiştir (Malmisanij, 2006: 39-56).

13- Abidin Özmen’in ilettiği bu raporun tarihinin Dersim Direnişi’yle yakın tarihlere denk gelmesi kafa karışıklığı yaratmamalıdır. Çünkü, Abidin Özmen Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesi için bu raporu kaleme almıştır. Bu bölge kapsamına giren iller Bitlis, Diyarbakir, Van, Hakkâri, Muş, Mardin, Urfa ve Siirt gibi illerdir.

liyeti merkezileştirmek veya tüm merkezi devlet güçlerini kuvvetten düşürmek ve yerel-bölgesel parti demokrasisini desteklemek” (1993: 473). Birinci seçeneğin en ilksel hali ile ancak tek parti rejiminden sonra Türkiye’de “kısmen” yürürlüğe sokulduğunu düşünecek olursak, malum tarihsel aralıkta ancak ikinci seçenek üzerinde tartışılabilir. Bu noktada, Kurtuluş Savaşı’na dâhil olması için Kürtler ile İslamcılık üzerinden işbirliği kurmuş olan Kemalist kadronun, ittifakın gerektirdiğinin aksine TD’yi etnisist bir şekilde Türk kimliğine yaslanarak ulus-devlet olarak bina etme gayretleri bekleneceği üzere, demokratik temsiliyeti içermeyen bir siyasal yapıyı dayatmıştır. Peki, bu gayretin Micheal Mann’ın dünyadaki devlet oluşum örnekleri üzerinden oluşturduğu ideal kategoriler ekseninde oturduğu yer neresidir? Bu soruyu cevaplamak için merkezi ve yerel hükümetlerin ellerinde tuttıkları güç itibarıyla oluşturdukları ulus-devlet modellerine aşağıdaki tabloda bakabiliriz.

Tablo 2. Ulusal Sorun: Merkezi ve Yerel Hükümetlerin Altyapısal Güç Karşılaştırması

	Merkezi Hükümet		
	Altyapısal Güç	Yüksek	Yüksek
Yerel Hükümet	Düşük	Demokrasi	Federal Ulus-Devlet
	Yüksek	Tek-Parti	Merkezi Devlet

Kürt Bölgesi’nde Osmanlı dönemi boyunca hüküm sürmüş olan yarı-otonom hükümetlerin altyapısal gücünü anlamak için Cumhuriyet dönemine gelene kadar Kürt toplumunun Osmanlı Devleti ile kurmuş olduğu ilişkiye bakmak gerekmektedir. Kürt toplumu üzerinde Kemalist projenin Osmanlı’dan devraldığı bir altyapısal güç mekanizmasının varlığı fazlasıyla tartışmalıdır. Tam da bu noktada, toplumsal yaşama müdahil olup ona yön vermenin yerel-bölgesel güçler tarafından yürütüldüğü ve de Mann’ın “yerel hükümetler” olarak önerdiği kavramın Kürt coğrafyasında tekabül ettiği noktada, bu yerel-bölgesel güçlerin altyapısal güç hanesinin “yüksek” olması gerektiğine işaret edilebilir. Despotizmle mücadele etmek için silahlı direnişe geçen Kürtlerin bu konuda başarılı olması durumunda “konfederatif devlet” kurulabilirdi. Bu varsayımsal önermeleri bir kenara bırakacak olursak, Kürt Bölgesi’nde altyapısal gücü zayıf olan TD’nin “merkezi devlet” kurma çabalarının ağırlıklı olarak despotik güce dayanarak icra etme gayretinin “teorik olarak” mümkün olmadığı tespiti oldukça yakıcıdır. Tek parti rejiminde ve sonrasında, TD’nin Kürt Bölgesi’nde altyapısal güç elde etmesini sağlayabilecek eğitim, bürokrasi, askeri ve ekonomi gibi alanlarda bütünsel bir şekilde var olabilmesi ve Kürtleri istediği doğrultuda dönüştürmesi demek ileriki dönemlerde karşı-hegemonya unsuru haline gelen Kürt hareketinin zemininin aşındırılması manasına gelebilirdi. Bu yüzden, TD’nin Kürt meselesini deneyimleme halleri, bir ulus-devlet olarak yapamadıklarının ve Kürtlerin direniş mücadelesiyle korumaya çalıştıklarının tarihsel toplamından ibarettir demek mümkündür.

Cumhuriyet dönemi boyunca süregelen Kürt direnişine sahne olan Türkiye’de ulus-devlet oluşumunun, Kürt meselesi özelinde somutlaştığı gibi, ne-

den bu kadar çetrefilli olduğu sorusunu etraflıca cevaplamak nasıl mümkündür? Bu dönem içerisinde TD’nin despotik güç kullanmak konusunda herhangi bir beis görmediğini hatırlayacak olursak, TD’nin Kürt Bölgesi’nde sahip olduğu veya olmadığı altyapısal gücü somut halleriyle görmek nasıl mümkün olabilir? Başka bir deyişle, TD’nin tek parti rejimi boyunca Kürtlerin toplumsal yaşamına ne kadar müdahil olup dönüştürücü rol üstlenebildiği ortaya konabilir mi? Kürt Bölgesi’nde ulus-devletin var olma hallerine odaklanarak, bu sorulara ucu kapalı cevap bulmak yerine bu soruları tartışmaya açmak amacıyla bir çerçeve oluşturma gayretinin bile kayda değer olacağına kuşku yoktur.

Michael Mann, Avrupa’daki devlet oluşumunu 18. yüzyıl ekseninde incelerken devletin altyapısal güçlerinin; adalet, kamu düzeninin asgari düzeyde sağlanması, vergi toplanması ve askere alım gibi amaçlarını kararsız ve istikrarsız bir şekilde yerine getirebildiğini not düşer (1993: 107). Bu kararsızlığın ve istikrarsızlığın modern ulus-devletlerin ortaya çıkmasına paralel bir şekilde yerini daha etkin mekanizmalara bıraktığı söylenebilir. Altyapısal güç meselesini daha ayrıntılı bir şekilde ve ulus-devletler bağlamında anlamaya çalışacak olursak, “Devletin altyapısal gücü, yaygın bir şekilde, birtakım kurumlar aracılığıyla idare, eğitim, ulaşım ve iletişim kanallarıyla merkezden çevreye doğru müdahil olması esasına dayanır” (vom Hou, 2007: 1) demek mümkündür. Türkiye’de ulus-devlet oluşumu ve Kürt Bölgesi özelinde bu tanımları somutlaştıracak olursak, TD’nin vergi toplama, kendi ideolojik gücünü artırabileceği bir alan olan eğitim sağlama, ulaşım ve iletişim araçlarını geliştirme gibi devletin bürokratik aygıtlarının ne derecede toplumsal yaşamı arzuladığı doğrultuda değiştirebildiğine bakmak aydınlatıcı olacaktır. Bu minvalde yapılacak analizlerin ve örneklemelerin dillendirdiği esas argüman şudur: Tek parti rejimi süresince TD’nin Kürt Bölgesi özelinde sahip olduğu altyapısal güç, bürokrasinin istediği şekilde “ulusal kristalleşme” yaratmak için kafi değildi. TD’nin kullandığı toplumsal kontrol teknolojileri Kürtlerin arzuladığı şekilde bireylere dönüştürülmesine yeterli gelecek düzeyde değildi. Türkiye Devleti’nin Kürt Bölgesi ile despotik güç üzerinden kurduğu ilişki tek parti döneminde de sürerken, Kürtlerin asimile edilmesine zemin hazırlayacak bir biçimde yerel-bölgesel güçlerle işbirliğine girilmediğini de akılda tutmak gerekmektedir.

Cumhuriyet dönemi bağlamında devletin ideolojik niteliğine dair yapılan analizlerle kısıtlı kalan çalışmaların, devletin belli başlı kurumları aracılığıyla ideolojik gücünü toplumsal yaşamı dönüştürmek için ne ölçüde uygulayabildiği konusunda yeterli olup olmadığı tartışmalıdır. Altyapısal güç mekanizmalarının Kürt Bölgesi’nde ne kadar konsolide edilebildiği sorusuyla anlamaya çalıştığımız esas nokta; ideolojik, askeri, ekonomik ve politik güçlerin birbirleriyle etkileşimi sayesinde gerçekleşen toplumsal dönüşümün izlerini Kürt Bölgesi’nde aramaktır. Bu noktada, Mete Tunçay’ın Kürt direnişi ile alakalı olarak TD’nin anti-feodal karakterine dair dillendirmiş olduğu argümana kulak vermek faydalı olacaktır. “Bu dönemde siyasal erki elinde tutan güçler, büyük şehirlerde ve aydın tabakası içerisinde etkili olmayı istemekten öte, kırsal alanlarda bir ekonomik-toplumsal-siyasal yapı değişikliği yaratmakla pek

ilgilenmemişler, hatta merkezdeki düzeltim girişimlerine karşı çıkmamaları koşuluyla, yerel eşrafın ayrıcalıklarını koruma koşullarına göz yumarak onlarla eski bağlarını sürdürmüşlerdir” (1999: 141). Farklı bir deyişle, Türkiye Devleti'nin kurucu ideolojisini direkt olarak feodalite karşıtı olarak kodlamaktan ziyade, öne sürdüğü ideolojik çerçeveyi yerel-bölgesel güçleri dönüştürme işi için kararlı ve istikrarlı bir şekilde icra etmediği/edemediği söylenebilir.

Çağlar Keyder, altyapısal güç olgusunun ideolojik ayağına dair bir vurgu taşımaksızın, Türkiye'de 1930'larda hız kazanmış olan milli kimlik inşası projesi hakkında şunu dile getirir: “Milliyetçilik, kitleleri harekete geçirmekte kullanılan bir platform olmadı; bir kontrol aracı olarak işlev gören, seçkinlere ait bir ideoloji olarak kaldı. Zimnen kabul edilen model, bir üst kadronun, esas itibarıyla isteksiz kitlelere modernizmi yukardan dayatmasını öngörüyordu” (1989: 151). Farklı bir ifadeyle, TD'nin ideolojik gücünün somut karşılığını temsil eden bu dönüştürebilme yetisi için oldukça sınırlı kalmıştır diyebiliriz. Bu noktada, sadece Kürtler için değil Türkiye sınırları içerisinde yaşayan tüm toplulukları kapsayan bu argümanın Kürt Bölgesi'nde nasıl bir yere oturduğu sorusuna cevap bulmak gerekmektedir. Ulus-devletin kuruluş dönemine dair Kürt meselesini de merkeze alan, TD'nin politik ve iktisadi gücüne ilişkin yapılan analizlerden bir diğeri de Tim Jacoby tarafından dile getirilmiştir: “Altyapısal gelişimin Beş Yıllık Planlar aracılığıyla doğu illerine de yayılması istenmişse de, devlet yatırımlarının ve kamu işletmelerinin çoğunluğu, tarımsal varlıklar için pazara dönük yatırımların çoğunda olduğu gibi, Batı Anadolu'da kaldı. Yeniden iskân ve zorunlu asimilasyon gibi askeri önlemler, uluslararası ticaretin merkezi bir şekilde yürütülmesinden uzaklaşmasını engellemek için kalkınma siyasalarına tercih edildi” (2004: 102). Jacoby'nin dikkat çektiği önemli bir nokta, TD'nin Kürtlere yönelik geliştirdiği despotik güç uygulamalarının ekonomik güç ile olan ilişkisi üzerinedir. Kurulan bu ilişki, TD'nin 1930'lar boyunca kurmaya çalıştığı ulusal ekonominin merkeziyetçi ve devletçi yapısıyla beraber düşünüldüğünde daha anlaşılır olmaktadır. Ulaşım ve iletişim altyapısı kurulmamış ve uluslararası pazarlar için çıkış noktası niteliği taşıyan merkezlere de uzaklığı bariz olan Kürt Bölgesi'ni kalkındırmak hatırı sayılır bir ekonomik kaynağı yoğunlaştırmayı gerektiriyordu. Osmanlı Dönemi boyunca kurulmuş olan ticaret ağlarına ket vuran ulus-devlet sınırlarının tıkadığı legal ticaret kanallarını da düşünecek olursak, Kürt Bölgesi'nin ekonomik yoksunluğa çift taraflı bir şekilde maruz kaldığını söylemek mümkündür.

TD'nin Kürt Bölgesi'nde toplumsal dönüşümü sağlayarak altyapısal gücünü artırma kanalları olan ve temsiliyet-meşruiyet sorununu çözebilecek bürokratikleşme, eğitim, sağlık, ekonomik yatırımlar gibi alanlarda nasıl bir performans sergilediğini incelemeye önce, TD'nin asimilasyon konusundaki niyetlerini net bir şekilde ortaya koymak gerekmektedir. Bu çalışmanın önceki bölümlerinde Kürtleri hedef alan net bir asimilasyon programı olduğu, lakin TD'nin ekonomik, politik ve ideolojik güç yetersizliğinin seçici bir şekilde Türkiye'nin batı bölgelerine kanalize edildiği belirtilmişti. Bu asimilasyon projesinin bariz olduğu metinlerden biri, Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesi'nin idaresinden sorumlu olan Abidin Özmen'in T.D. Başbakanlığı'na 1936

yılında yazmış olduğu rapordur. Bu rapor kapsamında ayrıntılı bir şekilde altı adet başlık altında: Kürtler’e yönelik iskân politikalarının nasıl icra edilmesi gerektiği, hudutların geçirgen olmasını engelleyecek önlemler alınmasının ne kadar zaruri olduğu, yargı mekanizmasını işler hale getirecek olan kaza hakimliklerinin kurulmasının faydalı olacağı, yağışlı zamanlarda yolculuk yapmayı imkansız kılan karayollarının yapılması gerektiği, memurlar için Kürt Bölgesi’ni çekici hale getirecek sağlık ve ikinci basamak eğitim olanaklarının sağlanmasının önemi, lisan sorunu başlığı altında Kürtçe’nin konuşulmasını engellemek için yatılı bölge okullarının açılması, günlük iktisadi ilişkilerde de Türkçe’nin yaygınlaşması için ticari merkezlerin oluşturulması, halkla Kürtçe konuşmakta olan memurların Kürtçe yasağına uymaları için gerekirse cezai tedbirlere yaslanılması, “temsil sorunu” olarak adlandırılan meselenin halledilmesi için halkevlerinin ve okuma odalarının etkin bir şekilde kullanılması gibi telkinlere ek olarak, Türk kültürünün ne kadar köklü olduğunu göstermek adına müzelerin açılması, memur ve idareci konusunda seçici davranılması gibi birçok konu işlenmiştir (Öztürk, 2007: 118-128). Bu raporun ne kadar uygulanabildiği bir yana dursun, ulus-devletin Kürt Bölgesi’nde inşa edilmesi ve devletin altyapısal güç kanallarını kendi lehine çevirmesi için TD’nin net bir programının 1936 yılında dahi olduğunu söylemek mümkündür.

Lakin bu ideolojik-programın uygulanması noktasında TD’nin yetersiz kaldığı uyarısını da hemen arkasından yapmak elzemdir. Bu yüzden, TD’nin Kürt Bölgesi’ndeki temsiliyet-meşruiyet meselesine dair yaklaşımını, eğitim politikaları çerçevesinde Türk Ocaklarını, Halkevlerini ve Köy Enstitülerini ne kadar yaygınlaştırabildiğini, bürokrasi ile toplum arasındaki ayrımın ne kadar keskin ve iktisadi-toplumsal yatırımların işler hale getirilmesinin ne derece etkili olduğu tartışmasını yapmak amacıyla bu yetersizliklerin görünür olduğu noktaları açıklığa kavuşturmak gerekmektedir.

TD’nin, kendi ulus-devlet projesini temsiliyet-meşruiyet ekseninde Kürt toplumu nezdinde yaymak için gerekli politik kurumları ne ölçüde sürekli kılabildiğine bakmak verimli olacaktır. Tek parti rejimi boyunca “memnu mıntıka”¹⁴ olarak adlandırılan Kürt Bölgesi’ne giriş ve çıkışların yasaklanması bir yana dursun, CHP’nin doğudaki birçok teşkilatını kapatmış olduğu ve bu illeri temsil eden milletvekillerinin bazılarının ilgili illerde dahi ikamet etmediği söylenebilir (Aktürk, 2008: 64). Yani, tek parti rejiminin otoriter karakterinin göz önünde tutulmaması durumunda bile, Kürtlerin legal politik kanallara dâhil olmasına imkan tanıyacak kurumlardan yoksun olduğu söylenebilir.

Kürtlerin asimilasyonunu hedefleyen kurumlardan bir tanesi olan, Kürt illelerinde ve ilçelerinde 1931 yılına kadar faaliyetler yürüten daha sonra Halkev-

14- Men edilmiş, yasaklanmış.

15- Bu ocakların Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde sayılarının diğer bölgelere nazaran az olmasına rağmen yaygın bir şekilde il ve ilçe merkezlerinde kurulmuş ve etkin olmaya çalışmışlardır. Bu yerleşim birimlerinin 1931 yılında ulaştıkları alanların ayrıntılı bir dökümü için Füsün Üstel’in “İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları” isimli eserinin 387-390 nolu sayfalarına bakılabilir.

lerine devşirilen Türk Ocakları incelemeye değerdir.¹⁵ Bu ocakların Kürt illerindeki temsilcileri, bu ocaklarda tüm çabalara rağmen Türkçe yerine Kürtçe konuşulmasından, Kürtleşen Türk aşiretlerinden ve Kürtçe plakların sınırdan sokulmasının engellenmesi gerektiğinden şikâyetçi olmuşlardır (Üstel, 1997). Bu ocakların temel amacı olan Türk harsını yayma çalışmalarının nasıl sonuç verdiğini anlamak için, Türk Ocakları'nın Doğu Bölgesi Müfettişi olan Hasan Reşit Tankut'un 1930 yılında yapılan kurultayda "doğu illeri" bağlamında dile getirdiği sözlerine kulak vermek faydalı olacaktır:

"Ancak yüz hane barındıran herhangi bir kasabada beş on mefkûreci memur bir araya gelerek hemen bir Türk Ocağı kurmuşlar ve bu Ocaklar bir demet ot alevi gibi parlayarak sönünce meydanda bir levha ile defterden başka bir şey kalmamıştır. Vilayet merkezindeki resmî müessesattan yardım gördükleri için biraz tutunabilmişler de vazifelerinin çokluğu ve kısmen de bu işteki acemilikleri yüzünden bir hayat eseri gösterememişlerdir" (Üstel, 1997: 332).

TD'nin kuruluş dönemindeki en faşizan kadro tarafından idare edilen bu ocakların başarısızlıkları, içinde buldukları Kürt illerinde yürütülen Türklük gayelerinin pek bir sonuç vermediğini göstermektedir. Bu ocakların faaliyet alanlarını kabaca tarif edecek olursak; Türkçe üzerine çalışmak, okuma çalışmaları yürütmek, konferanslar düzenlemek, çeşitli modern dans çalışmaları yapmak ve spor etkinlikleri organize etmek gibi etkinlikleri saymak mümkündür. Daha sonra, Halkevleri'ne dönüştürülen bu yapıların Kürt toplumu TD'nin istediği ulusal kimlik doğrultusunda dönüştürebilecek mekanizmalardan biri olarak anılması olasılığının gayet düşük olduğu söylenebilir. Ayrıca, TD'nin tek parti rejimi süresince Kürt Bölgesi'nde altyapısal güç edinme çabalarının nereye tekabül ettiğini anlamak amacıyla, Umumi Müfettişlik Raporları'nın tartışılan konuya açılımlar getirebileceğini belirtmek gerekmektedir.

Kürt Bölgesi'nin "yönetilebilmesi" için Osmanlı Dönemi'nde öncül biçimleriyle başlamış olan bir yönetim stratejisi olarak Umumi Müfettişlikler, 1927'de sona eren sıkıyönetimin yerini dolduracak bir yetke yaratmak amacıyla (Tunçay, 1999: 179), güvenliğin tesis edilmesi ve sıkı bir teftiş politikası yürütme hedeflerini gütmekteydi (Koçak, 2003). Uygulanan bu mekanizmanın kapsamının politik düzleme indirgenemeyeceğini belirtmek açısından, bu müfettişliklerin otellerin ve su kanallarının nereye ve nasıl inşa edileceğine dahi karar verdiklerini not düşmek gerekiyor. (Koçak, 2003: 53-56). Toparlayacak olursak, 1940'ların sonuna kadar yürürlükte olan ve başbakanlığa direkt olarak bağlı çalışan müfettişliklerin Kürt Bölgesi'ndeki neredeyse politik, ekonomik ve toplumsal olan her icraat için söz sahibi olduğu söylenebilir.

Cemil Koçak, Diyarbakır ve Urfa özelinde yazılmış olan bir takım raporları inceleyerek; vergi gelirlerinin düşük olduğunu, tahakkuk edilmiş olan vergilerin zamanında ödenmediğini, geçmiş yıllardan kalan gecikmelerin neredeyse hiç tahsil edilemediğini not düşmüştür (2003: 118-119). Buna dair gerekçelendirme olarak memur sayısının azlığı ile vergi kayıtlarının düzensizliği ve içinden çıkılmazlığı sunulduğundan, TD'nin Kürt Bölgesi'nde bürok-

ratikleşme ve rasyonalizasyon konusunda 1932 yılında bile ciddi eksiklikleri olduğu barızdır. Ulus-devlet inşa sürecinin önemli ayaklarından birini oluşturan istikrarlı bir şekilde vergi toplanmasının, 1930 başlarında Kürt Bölgesi'nde önemli bir mesele teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Michael Mann, bürokrasinin sivil toplumla olan ilişkisine dair şu vurguyu yapar: "Bürokrasiler, kendi rasyonalitesinin uzağına düşme olasılığında bile profesyonel bir birliktelik ruhu yaratarak kendini sivil toplumdan uzak tutar" (1993: 422). 1930 yılında Birinci Umumi Müfettişlik tarafından iletilmiş raporda jandarmaların yerel halktan kızlarla evlendiklerine, üç ila on yıl arası aynı yerde görev yaptıklarından ötürü yıprandıklarına, hatta bazılarının görevlerini dâhil oldukları yerel ailelerin hususi işleri için kullandıklarından dolayı aynı yerde azami görev süresinin üç sene olmasına dair bir talep vardır (Koçak, 2003: 98). Bu durum tespiti TD'nin askeri güçlerinin malum dönem içerisinde yeteri düzeyde bürokratikleşemediğini, sivil toplum ile arasında gerekli kırmızı çizgileri çekemediğini ve kimi zaman yerel güçlerin etkisinde kaldıklarını göstermek açısından bir örnek teşkil edebilir.

Devletin ekonomik gücünün Kürt Bölgesi'nde bürokratikleşerek toplumsal yapıyı dönüştürücü etki yaratmasının önünde çok temel ekonomik engeller olduğunu söylemek de mümkündür. Bu noktada, TD'nin bölgedeki gerekli inşaat harcamaları, asker ve memur maaşları için gerekli meblağ bulma konusunda sıkıntı çektiğine dair birçok rapor bulunmaktadır (bkz. Koçak, 2003: 242-243). Maaş alma sıkıntısının sadece bürokratik işler yapanlarda değil, 1930 başlarında TD'nin Kürt Bölgesi'ndeki temsiliyet iddiasını temellendirecek öğretmenlerin içinde bulunduğu eğitim kurumlarında da görüldüğü söylenebilir¹⁶ (Başgöz, 1995: 151). Bu konuyu daha geniş bir çerçevede ele almak gerekirse, 1932 yılında, Umumi Müfettiş İbrahim Tali Öngören tarafından yazılmış olan raporda, devletin hem kendi bürokratik işleri için hem de toplumsal yaşamı yönlendirebilmek için giriştiği inşaat girişimlerinin ne tür sıkıntılara gebe olduğunu şu şekilde örneklendirmiştir: "...Diyarbakir'de evvelce inşasına başlanıp ikmal olunamayan ve hiçbir ihtiyaca kifayet edemeyecek olan hükümet dairesi, yine Urfa'da beş sene evvel belideyece başlatılıp bitiremeyen otel ve sinema binası ve Umumi Müfettişlik mıntıkası haricinde yarım bırakılan birçok binalar ve tesisat..." (2003: 117). Anlaşılacağı üzere, tamamlanan inşaatların birçoğunun plansız ve programsız bir şekilde yapıldığını, ayrıca, devletin altyapısal gücünü artırmaya yönelik yapıların da çeşitli sebeplerden ötürü tamamlanamamış olduğunu gözlemek mümkündür.

TD'nin Kürt Bölgesi özelinde altyapısal güç edinimi ile alakalı yürüttüğü çabalara dair tartışmayı eğitim alanına kaydıracak olursak, Köy Enstitüleri'nin Kürt Bölgesi'ndeki varlığı üzerine yoğunlaşmak fikir açıcı olabilir. Bundan evvel, Köy Enstitüleri'nin ortaya çıkma sebepleri üzerine kafa yoracak olursak, ilk olarak İkinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan tarımsal üretim eksikliğini artırmayı hedefleyen iktisadi bir tedbirin yürürlüğe konması hattın-

16- 1930 başlarında ekonomik buhranın da etkisiyle TD'nin yaşadığı ekonomik buhranlar sonucu düşen özel idare gelirleri yüzünden öğretmenlere maaş verilememesi dolayısıyla birçok okul kapatılmıştır (Timur, 1997: 150-151)

da, ikinci olarak da köylü yığınlarının şehirlere akmasını önleyecek olan “halkçılık” perdesiyle örtülmüş olan TD'nin sınıf karşıtı ideolojisinin, köylerde yığınları çakılı bırakma siyaseti olarak düşünmek gerekmektedir (Timur, 1997: 207-213). TD'nin Köy Enstitüleri siyasasına dikkatli bir şekilde baktığımızda, Kürt Bölgesi'ne yönelik “hususî” bir çizgi izlenemediğine kani olunabilir. Malatya'da 1940, Erzurum'da 1942, Diyarbakır'da 1944 ve Van'da 1948 yıllarında açılan Köy Enstitüleri'nin Türkiye genelindeki dağılımına bakıldığında, bölgesel olarak homojen bir dağılım gözlenebilir (Güvercin, Aksu, Arda, 2004). 1950'lerin başından itibaren Öğretmen Okulları olarak devam eden Köy Enstitüleri'nin Türkiye genelinde açılan 26'sından 6 tanesi Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı illerde açılmıştır.¹⁷ Buradan çıkarılacak sonuç, TD'nin despotik gücüne dayanarak bastırmaya çalıştığı Kürtlüğün mesele olma hallerini, asimilasyon çarklarını mümkün olan en hızlı şekilde çalıştırarak ortadan kaldıracak altyapısal gücünün malum dönem içerisinde Kürtleri dönüştürmeyi ön plana alamayacak şekilde kısıtlı olduğu yönündedir.

Türk ulusal kimliğini Kürt Bölgesi'nde yaygınlaştırabilecek kurumları düşündüğümüzde, ulusal eğitimin kaplayabildiği alanı ve Kürtleri amaçlanan doğrultuda dönüştürme potansiyelini özellikle incelemek gerekmektedir. Cumhuriyetin kurulmasından hemen sonraki durumu inceleyecek olursak, 1927 yılında mecliste eğitim üzerine Kürt direnişini merkeze alarak yapılan bir konuşma esnasında sarf edilen sözlere kulak vermek aydınlatıcı olacaktır. “İsyan sahası olan 13 Doğu ilindeki bütün okulların sayısı 215'tir. Yetmiş iki ilimizde mevcut 4875 okuldan ancak bu kadarı doğuya düşmektedir. Okul çağındaki 382.182 öğrenciden, 13 ilimize ancak 8376'sı düşmüştür. Efendiler bu zavallı halkı okutmalıdır. Yoksa falan beyin veya şeyhin peşine gider” (Başgöz, 1995: 148). Kürt Bölgesi'nde eğitim meselesinin asimilasyon bağlamında nasıl işlenmesi gerektiğini bu kadar düz bir okuma üzerinden anlamak fazlasıyla indirgemecilik olur. Bu yüzden, İsmet İnönü'nün Kürt Bölgesi'ni gezdikten sonra 1935 yılında Mustafa Kemal'e sunduğu raporda bu konunun nasıl ele alındığına dikkat kesilmek gerekmektedir:

Kürtlere okutma yapılıp yapılmayacağı şimdiye kadar bir politika olarak mütalaa edilmiştir. Bu politikayı halk biliyor. Biz bundan hiç istifade edemediğimiz halde yalnız mahzurunu çekiyoruz. Daha Türk köylerindeki mektepleri yapamamışken ve en nihayet yüzde ona varmayan okutmada bir hususî siyasayı halkın diline düşürmekte hiçbir fayda yoktur. Sonra ilk tahsil için okutmakta faydamızın daha siyasi olduğu görüşümdedir. Kürtleşmiş ve kolayca Türklüğe dönecek yerleri okutmak, hatta Kürtlere Türkçe öğretmek Türklüğe çekmek için ilk tahsil ve onun iyi hocası çok iyi vasıta. Zaten sınırlı olan vasıtalarımızı daha çok Türk köylerinde kullanmak elimizdedir. (Öztürk, 2007: 62-63)

İsmet İnönü'nün eldeki sınırlı kaynakların Türk köyleri için kullanılması gerektiğini ve ileriki dönemlerde Kürtler için ilkokul düzeyinde eğitim sağlanmasını salık verdiğini bu alıntıdan görmek oldukça nettir. Diğer bir ifadeyle, kaynak eksikliğinden ötürü Kürtlere yönelik uygulanması önerilen bir ayrımcılık

olgusundan bahsetmek mümkündür. Kürtlerin eğitim bağlamında devlet elitlerinin gözünde bulunduğu yeri yansıtan İsmet İnönü’nün belirttiklerine ek olarak, Kürtlerin ayrımcılığa maruz bırakılmalarıyla alakalı yapılan uygulamalar konusunda farklı birincil kaynaklardan destekleyici ifadeler bulmak mümkündür. Celal Bayar, 1936 yılında “Şark Raporu” başlığıyla devlet ricaline yaptığı gezi sonrası ilettiği metinde şunu belirtir: “Bugün, Kürt diye, bir kısım vatandaşlar okutturulmamak ve devlet işlerine karıştırılmamak isteniliyor” (2006: 64). Kürtlerin okutturulmaması ve devlet işlerine karıştırılmaması hakkındaki gerçekliği ortaya koyan Celal Bayar’ın işaret ettiği nokta, İsmet İnönü’nün işaret ettiği ayrımcılık olgusunun uygulamadaki varlığını onaylar niteliktedir. Daha farklı bir açıdan İsmet İnönü’nün raporunda salık verdiğinin uygulamaya geçip geçmediğini anlamak için 1940-1941 eğitim yılına ait istatistiklerin incelenmesi yol gösterici olacaktır. “Aydın, Balıkesir, Manisa, İstanbul, Bursa, gibi 6 kentte 2980 ilkokul varken, doğunun altı kentinde, (Ağrı, Hakkâri, Kars, Tunceli, Muş) ilkokul adedi 1090’dır” (Başgöz, 1995: 148). Görüldüğü üzere, Kürt direnişinin Türkiye Devleti’nin şiddet tekeline yönelik bir tehdit oluşturmaktan uzaklaştığı 1940’ların başında, okul sayısında artışlar olmasına rağmen Türkiye’nin batı bölgelerine kıyasla geride kaldığı açıkça görülmektedir.¹⁸

Toparlamak gerekirse, TD’nin Kürtlerin asimilasyonu konusunda net bir siyasa çerçevesi olmasına rağmen uygulama noktasında çekilen politik, ekonomik ve ideolojik güç eksikleri yüzünden, Türkiye Devleti Kürtleri politik güç ilişkileri çerçevesinde dönüştürememiştir. Bu yüzden, tek parti dönemini bir geçiş dönemi olarak konumlandırmak yanlış olmayacaktır. Despotik güç kullanımının had safhada olduğu ama altyapısal güç edinimi konusunda yapılan planların istikrarlı ve kararlı bir şekilde uygulanamadığı söylenebilir.

Yazının bu bölümüne kadar Türkiye’deki Kürtler odaklı yapılan analizleri Türkiye’deki sınıf ve devlet bağlamındaki güç ilişkileri sarmalında daha geniş düşündüğümüzde, tek parti rejimine damgasını vuran korumacı politik ekonominin burjuvazi ve küçük ölçekli toprak sahipleriyle çıkar ittifakını 1950’lerde de sürdürmesinin imkânsızlığını hesaba katmış oluruz. 1946’ya kadar Türkiye’de çıkar ittifaklarına dâhil olamayan ve 1940’lara kadar direndikten sonra sindirilen Kürt toplumu, yeni düzende “politik temsiliyet” politikalarına geçiş yüzünden kaale alınması gereken bir aktör olarak sahneye çıktı. Özgürlükler temelli bir takım söylemsel atılımlarla ortaya çıkan Demokrat Parti’nin orta ve büyük ölçekli toprak sahipleri ile burjuvazi liberal piyasa ekonomisinin bayraktarlığında yeni bir ittifaklar bloğuna çağırması Kürtler de yedekleneceklerdi.

17- Erzurum-Pulur ve Malatya-Akçadağ gibi yerleşim birimleri de Kürtler’in yoğun olarak yaşadığı bölgelerden biri olarak değerlendirilmiştir. Eğer belirtilen dönem içerisindeki etnik konfigürasyon Türklerin çoğunluk olduğuna işaret ediyorsa Kürt Bölgesi’ndeki köy enstitüsü sayısı 4’e düşecektir.

18- Bu tablonun ortaya çıkmasında 1930’ların başlarında ortaya çıkan eğitim sistemindeki ekonomik kaynak eksikliği dolayısıyla yaşanan gerilemenin rolü olduğu yönünde fikir yürütülebilir. Lakin, bu durumun Türkiye’nin batısı ile Kürt illeri arasındaki eğitim kurumları sayısı arasındaki uçuruma yapmış olduğu etkinin seçici bir kaynak aktarımı mantalitesi yüzünden, ilişkisel olarak Türkiye’nin batısına yoğunlaşması olasılığını ortaya çıkarmaktadır.

Demokrat Parti Dönemi

Tek parti rejiminin sonra ermesine binaen, modern bir ulus-devlet inşasına niyetlenmiş Kemalist elitlerin dönem sonu karnelerine kısaca bakmak faydalı olacaktır. Modern devletlerin oluşumlarında Michael Mann iki dalga gözlemlediğini belirtir. Bunlardan birinci dalga esnasında gerçekleşenler, devletin vergi toplayan ve vatandaş ilan ettiği kişileri askere alan bir organizasyon olmasından çok az fazlaydı demek mümkündür. Lakin ikinci dalgada, “devletin sivil fonksiyonlarının genişlemesi” safhasında, devletler hem bürokratikleşme konusunda hem de politik temsiliyet konusunda ilerleyip parti-demokrasi ve ideolojik- ahlaki kristalleşmeler yaratarak kendi sınırları içerisinde sivil alana yönelik bir “kafese alma” (caging) icra edebilmişlerdi (1993: 504-506). Kemalist projenin Kürt Bölgesi’ndeki karnesine bakacak olursak; henüz kapitalist ekonomik ilişkilerin tam olarak konsolide edilemediğini, ulusal merkezleşmenin sivil cenahta ağır aksak ve ağırlıklı olarak askeri çizgide kaldığını ve temsiliyet politikalarının Demokrat Parti dönemine geçişle başladığını belirtebiliriz.

II. Dünya Savaşı süresince diğer toplumsal sınıfların ve zümrelerin desteğini iyiden iyiye yitiren devlet bürokrasisinin, köylü yoksullarla toprak reformu üzerinden bir işbirliği kurma çabasının başarısızlıkla sonuçlanması sonrasında tek parti rejimine son vermek zorunda kaldığını söylemek mümkündür (Keyder, 1989). Bu yüzden, büyük toprak sahipleri ile yoksul köylüler arasında yer alan Kürt toplumunun, Kemalist bürokrasinin kurmuş olduğu ittifakın parçalanması sonucunda toplumsal bir güç olarak yeni şekillenen ittifaklar ağında yer alacağı belirginleşmişti.

Bu noktada geliştirilecek olan temel argüman, TD’nin Kürt elitleri ile “Kürtçülüğün mesele edilmemesi” üzerinden yaptıkları işbirliği sonucu yerel-bölgesel bir kristalleşmenin ortaya çıktığı üzerinedir. Diğer bir deyişle, feodaliyenin yeniden üretilmesi bizzat TD’nin Demokrat Parti döneminde uyguladığı sosyo-ekonomik siyasalar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu işbirliği, TD’nin Tek-Parti rejimi boyunca despotik gücüne dayanarak başarabildiğinin, Kürtlüğün mesele olma hallerinin dışavurumlarını engellemekten öteye geçemediğinin ilanı da sayılabilir. Farklı bir ifadeyle, kısmi liberalizm ve temsiliyet politikaları sonucu ortaya çıkan işbirliği, Türk harsını bürokratik kurumları aracılığıyla Kürt toplumuna zerk edilecek bir dönüşümü sağlayacak mekanizmalar üretememiş olmasına bir kanıt sayılabilir. Lakin Kürt kimliğinin inkarına dayanan bu işbirliğinin ortaya çıkmasını asimilasyon çabalarından vazgeçilmesi veya bu gayretlerin gevşetilmesi olarak okumamak gerekmektedir. Micheal Mann’in öne sürmüş olduğu altyapısal güç kavramının önemi, aynı mücadele alanı içerisinde bulunan devletin ve yerel-bölgesel aktörlerin paralel bir şekilde güçlerini artırabildiğine işaret etmesidir. Bu savların oturduğu zemini anlamak adına öncelikle çok partili geçişin Kürt Bölgesi’ne olan etkilerini, sonrasında ise yerel-bölgesel aktörlerin Türkiye Devleti ile kurmuş olduğu ilişkiler çerçevesinde Kürt toplumu içerisinde yeniden kurumsallaştığını tartışmak gerekmektedir.

Tek parti rejiminin sona ermesinin politik düzlemde ne ifade ettiği sorusuna

karşılık olarak Çağlar Keyder’in önerdiği cevaplardan biri şudur: “O zamana kadar siyaset seçkinlerin işiydi; iktidar ya da bürokrasi içinde devredilir ya da sayıları yüzyüze pazarlığa elverecek kadar az olan burjuvalarla paylaşıldı... Meclisler idarenin bir uzantısıydı. Ancak, 1946’da çok partili bir meclis oluşturma kararından sonra, genel oy hakkı ve seçmene dönük siyaset biraraya gelerek iktidardaki ittifakın bölünmesine yol açtı” (1989: 147). Bu minvalde, Kürtlerin -Kürt kimliğini mesele etmeyecekleri şekilde- ilk defa politik bir özne yerine konmuş olmaları tek parti rejiminin sona ermesine denk düşmektedir. Demokrat Parti dönemini Kürt toplumu özelinde anlamaya çalışırken, ekonomik manada Türkiye’nin hem burjuvazisininin hem de köylüsünün Demokrat Parti yönelimini daha geniş bir çerçevede incelemeye çalışmak aydınlatıcı olacaktır.

1947 yılında ortaya atılan “Türkiye Kalkınma Planı” üzerinden, devletçi-korumacı anlayışın artık terk olduğunu ve bunun yerine liberal bir çizgide görelî serbest ticarete ve açık ekonomi anlayışına doğru yönelme olduğu söylenebilir (Boratav, 2006: 98-99). Lakin, burada cevaplanması gereken soru şudur: Liberal ve popülist olduğu su götürmeyen Demokrat Parti’nin iktidara gelmesi sürecinde oy oranlarına net bir şekilde yansıyan ittifaklar nasıl bir çerçevede kuruldu? Geniş bir bağlamda cevaplamaya çalışacak olursak, Keyder’e kulak vermemiz durumunda, pazarın ilk dönemlerde sağlayacağı somut yararların olduğuna dair kanının hasıl olması ve bilinmeyen bir geleceğin Tek Parti Rejimi boyunca yaşananlara tercih edildiği yolundaki tespite başvurabiliriz (Keyder, 1989). Lakin, daha özelden, 1950’lerin sonlarına kadar süren burjuvazi ile DP ittifakına ek olarak DP’nin büyük ve orta ölçekli toprak sahibi köylüler ile kurduğu ittifakı hatırlamakta fayda var. Bu noktada, 1950 seçimlerinde, Kürt illerinden çıkabilecek 44 milletvekilinden 36 tanesinin Demokrat Parti’den çıkmış olduğunu hatırlamak icap etmektedir (Sönmez, 1990: 140). Kürtlerin Demokrat Parti yönelimi Kemalizme olan tepkisel dışavurum olarak değerlendirilmesi yaygın olarak paylaşılan bir noktadır (McDowall, 2005; Kendal, 1993). Ayrıca, 1957 yılındaki genel seçimlere de yansıyan düşen oy oranlarının sebepleri arasında Demokrat Parti’nin muhalif ve özgürlükçü ruhunu kaybetmesini de bu bağlam içerisinde anmak gerekmektedir (Şentürk, 2008: 65). Lakin Türkiye’nin genelinde de gözlenebilen ekonomik göstergelerin kötüye gitmesinin de oy verme davranışlarını etkilediği belirtilmelidir.

Bu yönelim üzerine konuşurken Kürtleri tek bir homojen kategori olarak kavrama yanlışının yaygın olduğunu göz önünde tutarak; köylü Kürt yığınlarının, Kürt elitlerinin ve Aleviler’in DP’ye yönel(me)me sebepleri açısından aynı kefedeyi değerlendirmemek gerektiğini not düşmek gerekmektedir. Çünkü, Aleviler’in DP ile kurdukları ittifak yalnızca bir seçim sürerken, Sünni Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgedeki desteğin 1954 seçimlerinde de devam ettiği gözlenebiliyordu (Şentürk, 2008). Kürt elitlerinin Demokrat Parti’ye yönelme sebepleri arasında popülist ve dini söylemlerin rolünü önemli bir faktör olarak hesaba katmak bir yana dursun, Kürtlerin artık “birtakım mağduriyetleri paylaşan bir topluluk düzeyinde” kaale alınması gerektiğine dair işaretler de verilmeye başlanmıştı. Demokrat Parti’nin Kürtlerin gönlünü

almaya yönelik bir siyaset izlediğini “33 Kurşun” olayından sonra Mustafa Muğlalı'nın mahkûm edilmesinden net bir şekilde anlayabiliriz. Üzerine konuştuğumuz bu dönemi ayrıntılı bir şekilde tartışmak için Kürtlerin Kürt kimliklerini saklı tutma şartıyla dâhil oldukları ittifaklar bloğunun Kürt toplumu nazarında neleri değiştirdiği sorusunu yanıtlamaya çalışalım.

TD'nin, tek parti rejimi boyunca başaramadığı Kürt toplumuna nüfuz etme ve asimilasyon pratikleri aracılığıyla dönüştürme noktasında yaşadığı sıkıntıların 1950'ler boyunca da süregeldiği söylenebilir. Lakin feodalitenin hüküm sürdüğü Sünni Kürt köylerinde; bürokrasi ile ilişkilerinde Kürtçe engeliyle karşılaşan köylünün hem idari işlerini hem de köylerdeki enformatik odağı (köy kahvesinin yokluğunda) kendi mülkünde tekelleştirmiş olan Kürt elitlerinin sahip oldukları altyapısal gücü devam ettirdiklerini Beşikçi ayrıntılı bir şekilde incelemiştir (1970: 176). Kürtlerin yaşadıkları illeri homojen olarak kodlayan indirgemeci yaklaşımdan sıyrılabilmek adına, TD'nin asimilasyon konusunda başarı gösterebildiği, feodal yapılanmanın seyrekleştiği ve ulaşım kolaylığı sayesinde merkezle daha yoğun pazar ilişkileri geliştirebilen Elazığ, Malatya ve Erzurum gibi illerin varlığını da not etmek gerekmektedir. TD'nin bu bölgeler ile alakalı dönüştürme planlarına iskân politikalarının da katkısıyla diğer bölgelere nazaran ulaşabildiğini söylemek mümkündür.¹⁹

TD'nin Kürt toplumuna nüfuz edip kendi kurumları veya piyasa dinamikleri etrafında bir dönüşüm yaratamamış olması, hâlihazırdaki toplumsal ağlara yaslanmasının sonucu olarak Kürt Bölgesi'nden “tulum oy” diye tabir edilen bir mekanizmanın ortaya çıkmasına yol açtı (McDowall, 1996; Beşikçi, 1970; Bozarslan, 2003). Seçimlere katılım oranının Kürt illerinde Türkiye geneline nazaran daha yüksek olması da bu tezi destekleyen bir işaretçi olarak alınabilir. TD ile Kürt elitleri arasındaki patronaj ilişkisinin sadece politik düzlemde kalmayıp tarımsal kredilerin dağıtılması gibi ekonomik ilişkiler vasıtasıyla da kurulduğu not düşülerek devam edilebilir. Kürt toplumunda dini ve sosyo-ekonomik sosyolojik bağlam üzerinden “elit” olarak nitelendirilebilecek toprak sahipleri ile şeyhler veya dini otoriteler; Demokrat Parti döneminde politik, ekonomik ve toplumsal düzlemde kurdukları işbirliği üzerinden feodalitenin yeniden ve de daha sağlam bir şekilde kurumsallaşmasına yol açtılar (Beşikçi, 1967: 53-56). 1946'daki Toprak Reformu girişiminin sonuçsuz kalması, Kürt Bölgesi'ndeki toprak dağılımında eşitsizliğin korunarak devam etmesine yol açmıştı. Beşikçi, feodal ilişkilerin hâkim olduğu Diyarbakır, Urfa, Siirt, Mardin ve Bitlis gibi illerde Türkiye'nin geneliyle karşılaştırmayacak ölçüde düşük olan “kredi alan aile sayısı” istatistiklerine dikkat çekmektedir (1992: 100). Feodal sosyo-ekonomik ilişkilerin sürdüğü Kürt illerinde, TD'nin sağladığı tarım kredilerinden faydalananlar Kürt elitleri olmuştur. Kürt illerinin genelini düşünecek olursak, sadece kredi alan aile sayısının niceliği değil niteliği üzerinden de bakıldığında kayda değer bir dönüşüm oluşturulmadığını M. Emin Bozarslan'a müracaat ederek anlayabiliriz: “Banka kredileri de diğer imkanlar gibi mahdut bir zümrenin tekelindedir. Bundan çoğunlukla toprak ağaları ve büyük yük tüccarları yararlanırlar. Köylüler ve fakir yurttaşlar ancak 200-300 lira gibi gülünç bir miktar alabilirler. Bunu da hiçbir işte kullanamazlar. Çünkü bu miktar ancak harcama işin-

de kullanılabilir” (2002: 61). TD’nin ekonomik gücü hâlihazırdaki toplumsal iklimde köylü yığımları için kredi imkanını sunmazken ittifak halinde olduğu büyük toprak sahipleri için bu krediler seferber edilmişti. Lakin, TD’nin Kürt Bölgesi’nde adaletsiz kredi dağılımıyla birlikte Kürt Bölgesi’nin tarımsal olarak geri kalmışlığını nasıl açıklayabiliriz?

Soruya cevap vermeden önce bir durum tespiti yapacak olursak; ABD üzerinden sağlanan Marshall yardımları ile toprak sahiplerine sağlanan krediler tarımda makineleşmeyi çok hızlı bir şekilde sağlayabilmişti demek mümkündür. Türkiye geneli ile Kürt Bölgesi’ni kıyasladığımızda ise makineleşmenin ilişkisel olarak Kürt Bölgesi aleyhine olduğu dile getirilebilir. Çünkü, 1950’li yıllarında sonunda, Türkiye genelindeki traktörlerin yüzde 3’ü, biçerdöverlerin yüzde 4.7’si ve motorlu taşıtların yüzde 6.7’si Kürt Bölgesi’nde yerleşik olarak bulunmaktaydı (Avcıoğlu, 1960: 658). Diğer bir taraftan, ekilen alanların yüzölçümündeki artışın ekonomik büyümeye yansımaları 1950’lerin ortasına kadar rayında giden bir ekonomi olduğunu düşündürebilir. Bu bilgiler ışığında yukarıda dile getirdiğimiz soruya cevap, feodal ilişkilerden tarımsal alanda kapitalist üretim ilişkilerine geçilmemesi olarak verilebilir. Detaylandırarak olursak,

“Faiz ve borçlanma ilişkilerinin Batı’da çok belirgin olması, Batı’da kendine yeter üretimden pazar için üretime geçildiği halde Doğu’da bütün üretim fazlasının doğrudan doğruya köydeki ağalarda toplanması ve ağa tarafından değerlendirilmesi, fakat bu birikimin hiçbir zaman elverişli olmayıp kapitalist bir eğilim göstermemesi, ağa ile köylüler arasında daha ziyade toprağın işletilmesi esnasında oluşan ve emeğe dayanan ilişkiler, Batı’da pazar için üretimi teşvik eden ve elverişli kılan faktörler yanında Doğu’da bunun olmaması, Batı’daki tüccar ve toprak ağası ile Doğu’daki toprak ağasına sosyal yapı, farklı farklı yerlere oturup farklı roller vermektedir” (1992: 43-44).

Kapitalist tarımsal ilişkilere geçilmesinin önünde engel teşkil eden feodal üretim ilişkilerinin bölgenin sosyo-ekonomik geri kalmasında payını yadsımak imkânsızdır. Bu engelin 1950’lerde yaşanan tarımda makineleşme ile “tedricen” bir ücretli emeğe geçiş olduğu söylenebilir (Beşikçi, 1970). Toprak dağılımı adaletsizliğinin Urfa’dan sonra en sert şekilde yaşandığı Diyarbakır’daki topraksız köylü oranının 1950-60 arası yüzde 38.1, 1962-68 arasında ise yüzde 47.0 olması tarımda makineleşmenin etkilerinin aşamalı bir bağlamda ortaya çıktığına işaret eder (Sönmez, 1990: 144). Buna ek olarak, makineleşme ile ortaya çıkan göç dalgasının Kürt elitlerinin “tulum oy” için kullandıkları insan kaynaklarının erimesinden de bahsedilebilir (McDowall, 1996: 399). Kürt illerinde piyasanın gelişmesine paralel olarak, bölgede sermaye sahibi olan Kürt elitlerinin 1950’lerde ortaya çıkan ticaret burjuvazisini oluşturmaya başlamaları ile oluşturdukları artı değeri Batı metropollerine taşıyıp yatırım yapmaları da ortaya çıkan iki sonuçtur (Beşikçi, 1970: 267;

19- İskân planları ile alakalı ayrıntılar için Mehmet Bayrak’ın Kürdoloji Belgeleri II isimli kitabına bakılabilir (2004: 457- 483).

Özer, 1998: 330). Bu durumla ilişkili olarak, tarımda kapitalist ilişkilere geçiş Türkiye geneline göre fazlasıyla geç olması, Kürtlerin hem Kürt şehirlerine hem de Türkiye metropollerine göç etmesini geciktirdi denilebilir. Bu göçün bölge içinde kaldığını anlamak için Diyarbakır'ın nüfusunun 1950'nin ilk yarısında yüzde 6.25 artarken ikinci çeyrekte de yüzde 4.66 artmış olmasına bakılabilir (Sönmez, 1990: 145). Topraksızlaşan köylülerin Kürt illerinin endüstri fakiri merkezlerinde şehir yoksulları olarak konumlanmaları kredi mekanizmalarından faydalanamamış olan zümrenin varlığını da doğrular niteliktedir.

Köylü Kürt yığınlarının kentleşmesi demek, Kürt elitlerinin ve aşiretsel-ailevi bağların TD ile yapmış oldukları işbirliği çerçevesinde "taşeron" kontrol mekanizmaları olarak kullanılmasının sona ermesi demektir. Kürt elitleri ile yapılan ittifakın -1960 darbesi olmasa dahi- kapitalist kristalleşme yolunda emin adımlarla ilerlemek konusunda mütereddit olmayan bir ulus-devlette çözüleceği tahmininde bulunmak çok orijinal bir tespit olmasa gerektir. Nitekim, 1950'leri izleyen yıllarda Kürt yığınları aşama aşama şehirleşecek ve artık TD'nin Kürt elitleri ile kurmuş olduğu ittifak üzerinden ertelediği yüzleşme tedricen gerçekleşmeye başlayacaktı. Burada önemli olan nokta, TD'nin Kürt Bölgesi'ndeki politik-bürokratik ve ekonomik varlığının bu yığınları kontrol edebilmesini ve Kürt yığınlarını "müstakbel Türk'ten istenen Türk'e" dönüştürülmesini sağlayacak olan mekanizmaları yaratıp yaratamayacağıydı.

Sonuç ve 1960'lar ile Bağlantıyı Kurmak

1950'li yıllarda; Demokrat Parti, Anadolu'nun ticaret burjuvazisi ve toprak sahipleri ekseninde kurulmuş olan birikim modeli, 1960 darbesinden sonra endüstriyel burjuvazisinin, devlete bağlı memuriyetlerin ve entelijansiyanın hizmetinde olan bir birikim modeline doğru evrildi (Keyder, 1989). Her ne kadar Keyder sorunsallaştırmamış olsa da, bu dönüşümleri Kürtlerin nasıl deneyimlediklerine bakma çabamız anlamlı olacaktır. Demokrat Parti'yi alaşağı etmekten daha da beter eden darbe sonrasında, Milli Birlik Komitesi'nin oklarını Kürt elitlerine çevirmiş olması bu elitlerin oluşturdukları yerel-bölgesel güçten merkezin ne kadar rahatsız olduğunu gösterir. Milli Birlik Komitesi'nin Kürt elitlerinin sahip oldukları toprakları dağıtacaklarını ima etmeleri ve daha da önemlisi çoğunluğu Demokrat Parti üyesi olan 55 Kürt elitini aylarca bir kampta mahpus konumda tutmalarını da unutmamak gerekiyor (McDowall, 1996: 400). TD'nin askeri güce dayanan, Kürtlere yönelik despotik güç pratikleri artık Kürdi unsurlardan arındırılmış ve Kürt toplumu içinde kurumsallaşmış olan elitlere göz dağı vermekten öteye gitmemiştir. Bu gelişmeler ışığında, 1960'lar ve sonrasında Kürt elitlerinin 1950'lerdeki ittifaka kıyasla Türkiye'de iktidar olan bir blok içinde yer alma olasılıkları zayıflamıştır.

Kurulan yeni ittifak, geç gelişen endüstriyel-kapitalist ulus-devletlerde sıklıkla görüldüğü gibi "kalkınmacılık" meselesine dört elle sarılmıştı. Tarıma ve tarım ürünlerinin işlenmesine dayalı bir birikim stratejisi artık birinci planda değildi. Kalkınmacılık söylemleri ve pratikleri, devlet odaklı rant dağıtma mekanizmalarının siyasallaşması ve iç pazarın Türkiye'de konsolide edilme-

si gibi eksenler dolayımında anlaşılabilir. Kalkınmacılık üzerinden endüstriyel burjuvazinin, devlete bağlı memuriyetlerin ve entelijansiyanın hizmetinde olan bir birikim modeli uygulamaya geçirilecekti (Keyder, 1988). Diğer bir deyişle, Kürtlükten vazgeçmek, Kürt elitlerinin tüketmekte olduğu bir karttı demek mümkündür.

Türkiye’deki Kürtlerin tarihsel analizini yapan çalışmalarda tek parti rejimi süresince dayatılan asimilasyon çarklarının Demokrat Parti döneminde gevşetildiğine dair bir kanı vardır (Aydın, 2002: 94). Bu makale boyunca ortaya atılan karşı argüman, Kemalist elitlerin uyguladıkları stratejinin dönüştürmekten ziyade baskı ve yasaklamalar ile bir Kürtlük karşıtı kristalleşme yaratmaya çalıştıkları yönündedir. Tek parti rejiminin sona ermesi demek baskı ve yasaklar üzerinden şekillenen stratejinin yapılan işbirliği sonucunda kısmi olarak gevşemesiydi aslen. Bu noktada, bu şekilde uygulanan bir asimilasyon stratejisinin doğası gereği uzun erimli bir şekilde sonuç verebileceğini hesaba katmak gerekmektedir. Tek parti dönemi boyunca uygulanan dönüştürme politikalarının verdiği sonuçların kısıtlı ve istikrarsız kalmasının sebepleri, Kürt Bölgesi’nde güvenliği tesis etme kaygılarının ön planda olması, TD’nin bu dönem içerisinde bürokratik ve ekonomik gücünün Kürtlere yönelik toplumsal dönüşümü sağlayacak kadar yeterli olmaması ile alakalıdır. Bu nedenle, tercih edilen yöntemin ziyadesiyle askeri yöntemlere dayanmış olması genellikle gözden kaçırılan bir husustur. Buradan, tek parti rejimi boyunca bir ulus-devlet aklı ile TD’nin Kürt toplumuna yönelik bir altyapısal güç kırma niyeti olmadığı çıkarılmamalıdır. Aksine, temsiliyet politikalarına geçiş, bir nevi kısıtlı dönüştürme çabalarına devam niteliği taşıırken, tek parti rejiminde uygulanan Türk Ocakları, Halkevleri, Köy Enstitüleri ve ulusal eğitim kurumlarının yaygınlaştırılma çabaları TD’nin altyapısal güç ikame etmek konusundaki niyetinin kanıtları sayılabilirler. Sonraki süreçte ise, dönüştürmemeye halleriyle bütünleşik ilerleyen yerel-bölgesel güçlerle kurulan işbirliği, Kürt elitlerinin yeniden ve daha güçlü bir şekilde kurumsallaşmasını -Kürdi unsurlardan arındırılmış bir şekilde- sağlamıştır.

“49’lar Olayı” olarak bilinen vak’a, Kürtlüğün mesele olma hallerinin TD tarafından hafife alınmadığını ve hukuk mekanizması üzerinden despotik güç kullanımının devam ettiğinin bir göstergesi olarak ele alınabilir. Nitekim, 1958 yılında Molla Mustafa Barzani’nin Sovyetler Birliği’nden Irak’a monarşinin yıkılması sonrasında dönüşü, bu olayın Türkiye’ye olası Kürdi yansımaları yüzünden Kürtlüğün TD için güncel bir mesele teşkil etmesinin önünü açmıştı. 49’lar Olayı karşısında, örgütlülüğü ve gücü fazlasıyla tartışmalı olan bir Kürtlük sinyalinin TD ricalinde belki de gereğinden fazla ciddiye alınması içten ziyade dış dinamiklerle alakalıydı. Kürtlüğün mesele olma hallerinin sadece despotik güce dayanarak sona erdirilemeyeceği de gelecek onyıllarda aşamalı bir şekilde su yüzüne çıkacaktı. TD’nin bu yönde önlemler almak için 1960 darbesi sonrasında Kürt Bölgesi’nde özellikle eğitim alanında yaptıklarını hatırlamakta fayda var.

1961 yılında çıkarılan yasa sonrasında, yatılı okulların sayısı 1972-73 öğretim yılında Türkiye genelinde 55 iken bu okulların 48’i ağırlıklı olarak Kürtlerin

yaşadığı bölgede kurulmuştu. Bu veriyi sadece Kürtlerin yaşadıkları bölgenin kırsal olması üzerinden okumanın yanlışlığını anlamak için 1961 yılındaki Bölge İlkokulları Yönetmeliği'nin ikinci maddesine bakmak faydalı olabilir. Yatılı bölge okulları kurmanın temel amaçlarından bir tanesi şöyle ifade edilmiştir: "Belli köylerde Türk dilini ve kültürünü canlandırma faaliyetlerine yardımcı olmak" (Sönmez, 1990: 174). Bu nokta üzerinde fazla derinleşmeye gerek duymadan, 1960 sonrasında değişen devlet ve sınıf ilişkilerini hesaba katarak, TD'nin Kürtlerin dönüştürülmesine dair izlediği çizgide bir kırılma gerçekleştiğini dillendirmek kafi bulunabilir.

Sonuç olarak, TD'nin kuruluşundan 1960'lı yıllara kadar geçen süreç içerisinde, Kürtlerin sahip oldukları altyapısal gücü kırmaya ve kendi lehine çevirmeye yönelik net bir "hususî" çaba geliştire(meyen ve Kürt elitleriyle -Kürtlüğün mesele edilmemesi üzerinden- ittifak yaparak feodal ilişkilerinin yeniden kurumsallaşmasına sebep olan bir Türkiye Devleti analizi yapılabilir. Bu yüzden, TD'nin, Kürtlere mahsus asimilasyon çarklarını işletmeyi 1960 sonrası -yatılı bölge okulları örneğinde somutlaştırılabilen- güncelleştirmelerini TD'nin altyapısal gücünü artırmaya yönelik ilk "hususî" hamleler olarak hesaba katmak yanlış olmayacaktır.

REFERANSLAR

- Ahmad, Feroz. 1993. *The Making of Modern Turkey*. London; New York: Routledge.
- Akçam, Taner. 1999. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Avcıoğlu, Doğan. 1990. *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aydın, Zülküf. 2002. "Uncompromising Nationalism: The Kurdish Question in Turkey" in Neşecan Balkan and Sungur Savran, eds., *New York: Nova Science Publishers, Inc.*
- Aktürk, Şener. 2008. "Türkiye Siyasetinde Etnik Hareketler: 1920-2007". *Doğu Batı*. Sayı 44: 43-75.
- Barkey, Henri. J. & Fuller, Graham. E. 1998. *Turkey's Kurdish Question*. Rowman & Littlefield: Lanham, Md.
- Başgöz, İlhan. 1995. *Türkiye'nin Eğitim Çıkılmazı ve Atatürk*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Başkaya, Fikret. 2005. *Paradigmanın İflası*. Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.
- Bayar, Celal. 2006. *Şark Raporları*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Bayrak, Mehmet. 2004. *Kürdoloji Belgeleri II*. Ankara: Öz-Ge Yayınları.
- Beşikçi, İsmail. 1970. *Doğu Anadolu'nun Düzeni : Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*. Ankara: E Yayınları.
- . 1992. *Doğu Mitinglerinin Analizi*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Boratav, Korkut. 2006. *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2005)*. Ankara: İmge Yayınları.
- Bozarslan, Mehmet Emin. 2003. *Doğunun Sorunları*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Çamlıbel, Yılmaz. 2005. *Agirî Sahipsiz Değildir: Ağrı Kürt Ulusal Başkaldırısı*. İstanbul: Deng Yayınları.
- Entessar, Nader. 1992. *Kurdish Ethnonationalism*. Boulder & London: Lynne Reinner Publishers.

- Gülalp, Haldun. 1994. "Capitalism and the Modern Nation-State: Rethinking the Creation of Turkish Republic". *Journal of Historical Sociology*. 7(2): 155-176.
- Güvercin, Cemal H., Aksu and Murat, Arda. 2004. "Köy Enstitüleri ve Sağlık Eğitimi". *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*. 57(2): 97-103.
- Jacoby, Tim. 2004. *Social Power and the Turkish State*. London; New York: Frank Cass
- Keyder, Çağlar. 1989. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, Cemil. 2003. *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Malmisanij. 2006. "Büyüklerle Söyle 'Şêx Evdîrehîm Asla Teslim Olmaz'". *Serbestî*. 23: 39-56.
- Mann, Michael. 1993. *The Sources of Social Power: Volume II, The Rise of Classes and Nation-States 1760-1914*, Cambridge University Press.
- . 2008. "Infrastructural Power Revisited", *Comparative International Development*. 43: 355-365.
- McDowall, David. 2005. *A Modern History of the Kurds*. London: I.B. Tauris.
- Metinsoy, Murat. 2007. *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Miroğlu, Orhan. 2005. *Hevsel Bahçesinde Bir Dut Ağacı Canip Yıldırım'la Söyleşi*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Mutlu, Servet. 2002. *Doğu Sorununun Kökenleri: Ekonomik Açıdan*. Ankara: Ötügen Yayınevi.
- Olson, Robert. 1992. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*. Ankara: Özge Yayınları.
- Özer, Mustafa. 1998. *Modernleşme ve Güneydoğu*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Rambout, Luciene. 1978. *Kürdistan (1918-1946)*. İstanbul: Komal Yayınları.
- Sönmez, Mustafa. 1992. *Doğu Anadolu'nun Hikayesi. Kürtler: Ekonomik ve Sosyal Tarih*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Üstel, Fusun. 1997. *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları*. İstanbul: İletişim.
- Taşpınar, Ömer. 2005. *Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey: Kemalist Identity in Transition*. New York: Routledge.
- Timur, Taner. 1997. *Türk Devrimi ve Sonrası*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Vom Hou, Matthias. 2007. "State Infrastructural Power and Nationalism: Comparative Lessons from Mexico and Argentina". *BWPI Working Paper* 11.
- Yeğen, Mesut. 2001. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce içinde "Kemalizm ve Hegemonya"*, eds. Tanıl Bora, Murat Gültekinil. İstanbul: İletişim Yayınları.
- . 2003. *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- . 2006. *Müstakbel Türkten Söзде Vatandaşa*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, Erik J. 1997. *Turkey: A Modern History*. London: I.B. Tauris.

